

Instytut Wymiaru Sprawiedliwości

Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich
ze szczególnym uwzględnieniem środków izolacyjnych
– uwagi krytyczne wraz z propozycjami
nowych rozwiązań normatywnych

dr Paweł Kobes

Prawo karne i kryminologia

Warszawa 2020

Spis treści

Wprowadzenie	5
I. Uwarunkowania skuteczności systemowych rozwiązań przyjętych w u.p.n.	8
1. Orzekane środki wychowawcze i poprawcze w ujęciu statystycznym	8
2. Wiek jako podstawa wszczęcia postępowania	14
3. Niedostosowanie społeczne jako podstawa wszczęcia postępowania wobec nieletnich	17
4. Nowa funkcja edukacyjno-aktywizująca kuratora w nadzorze nad nieletnim	20
5. Wzmocnienie pozycji kuratora rodzinnego w ramach sprawowanego nadzoru nad nieletnim	22
6. Rola rodziny w procesie resocjalizacji nieletnich	24
7. Rola sądu rodzinnego w postępowaniu z nieletnimi	28
8. Uwagi do tytułu u.p.n.	30
9. Dostosowanie środków oddziaływania do współczesnych realiów życia społecznego	31
II. Kluczowe problemy skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych w MOW i ZP	33
1. Profil wychowanków młodzieżowych ośrodków wychowawczych	33
2. Orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalistycznego	37
3. Instytucjonalna współpraca z rodziną i jej pedagogizacja	38
4. Problem usamodzielniania wychowanków MOW i ZP	39
5. Przygotowanie wychowanków MOW i ZP do życia po opuszczeniu placówek resocjalizacyjnych	41
5.1. Program usamodzielniania wychowanków realizowany w Zakładzie Poprawczym w Jerzmanicach-Zdroju	41
5.2. Czasowe umieszczenie nieletniego poza zakładem poprawczym	47
5.3. Wsparcie byłych wychowanków po opuszczeniu placówek resocjalizacyjnych	48
5.4. Przedłużenie możliwości korzystania wychowanków MOW i ZP z pomocy placówek resocjalizacyjnych	50
6. Uwagi do zasad wyjątkowej odpowiedzialności karna nieletnich	52
III. Postępowanie z nieletnimi w wybranych krajach na przykładzie Niemiec i Szwajcarii	54
1. System postępowania z nieletnimi w Niemczech	54
1.1. System ochrony dzieci przez zagrożonych demoralizacją	54
1.2. Środki oddziaływania wobec nieletnich sprawców czynów karalnych	56
2. Szwajcarski system postępowania z nieletnimi	61

Wnioski końcowe	67
Aneks	73
Wykaz aktów prawnych	73
Wykaz dokumentów	74
Wykaz stron internetowych	75
Bibliografia	76

Wprowadzenie

Celem niniejszego opracowania (dalej: Raport) jest omówienie zasad postępowania z nieletnimi określonych w ustawie z 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich¹ z perspektywy dyskusji o potrzebie zmiany filozofii w podejściu do tej grupy osób wykazujących przejawy demoralizacji. Z tego powodu, opracowując Raport, skupiłem się jedynie na tych aspektach związanych z funkcjonowaniem ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, które w znacznej mierze decydują o skuteczności systemu postępowania z nieletnimi i które jednocześnie powinny być uwzględnione przy ewentualnych pracach nad nową ustawą.

Punktem odniesienia oceny trafności obowiązujących od 37 lat rozwiązań prawnych w zakresie postępowania z nieletnimi mogą być fakty powszechnie uznane i tym samym niebudzące w nauce jakichkolwiek wątpliwości.

Po pierwsze – zapobieganie demoralizacji i przestępczości jako najważniejszy element polityki postępowania wobec nieletnich. Za oczywiste należy przyjąć lepiej zapobiegać demoralizacji i przestępczości nieletnich niż w długim procesie czasowym usuwać skutki, często nieodwracalne, tych zachowań z psychiki nieletnich. W związku z tym konieczne jest uzyskanie wiedzy na temat tego, czy obowiązujący system prawny faktycznie zorientowany jest na podejmowanie działań mających nie dopuścić do wystąpienia niebezpiecznych symptomów w zachowaniu sposobie postrzegania rzeczywistości u nieletnich.

Po drugie – uznanie, że regulacje prawne w zakresie postępowania z nieletnimi są tworzone i stosowane dla dobra nieletnich i zapobieżenia negatywnym skutkom ewentualnego procesu pogłębiania ich patologicznych zachowań. Słusznie nadaje się systemowi środków wychowawczych orzekanych wobec nieletnich charakter opiekuńczo-wychowawczo-ochronny². Z tego względu warto poddać analizie praktykę sądową pod kątem tego, czy środki te są orzekane adekwatnie do sytuacji potrzeb nieletnich, również w kontekście zapobiegania negatywnym symptomom zachowania.

Po trzecie – nie ma skutecznej resocjalizacji nieletnich bez oddziaływania na rodzinę i jej wsparcia. Najważniejszym środowiskiem z punktu widzenia kształtowania postaw społecz-

¹ T.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 969 (dalej: u.p.n.).

² V. Konarska-Wrzošek, *Ochrona nieletnich przed demoralizacją i przestępczością w ujęciu ustawy postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1999, nr 5, s. 51.

nych i moralnych jest rodzina. Jest ona podstawowym, pierwszoplanowym środowiskiem wychowawczym z uwagi na zaspokajanie podstawowych potrzeb dziecka, w tym związanych z jego rozwojem³. Dlatego należy podjąć się próby oceny, czy obowiązujące regulacje prawne w sposób należyty dostrzegają potrzebę nie tylko oddziaływania na zdemoralizowanych nieletnich, ale także na ich środowisko rodzinne.

Po czwarte – izolując nieletniego od jego naturalnego środowiska należy położyć szczególny nacisk na to, aby po tym okresie wesprzeć go w prawidłowym i trwałym funkcjonowaniu w społeczeństwie. W ramach środków oddziaływania istnieją takie, które zmieniają naturalne środowisko wychowawcze nieletnich, mające charakter izolacyjny, jak młodzieżowy ośrodek wychowawczy (dalej: MOW) albo zakład poprawczy (dalej: ZP). Oddziaływania resocjalizacyjne powinny w sposób szczególny, z uwagi na ich izolacyjny charakter, wyposażać nieletnich w zdolności do samodzielnego życia po ich opuszczeniu i powrocie do naturalnego środowiska, z którego zostali zabrani.

Po piąte – system orzekanych środków wychowawczych i poprawczych powinien stanowić optymalną ochronę nieletniego przed odpowiedzialnością karną. Profilaktyczny charakter postępowania z nieletnimi powinien uwzględniać również zagrożenia wynikające ze skutków pociągania nieletnich do odpowiedzialności karnej. Tym samym rozwiązania prawne w zakresie zapobiegania i przeciwdziałania negatywnym zachowaniom muszą być na tyle spójne, aby minimalizowały ryzyko pociągania do odpowiedzialności karnej nieletnich, wobec których zostało podjęte oddziaływanie korekcyjne. Prościej rzecz ujmując, miarą skuteczności systemu postępowania z nieletnimi powinien być niewielki odsetek nieletnich, wobec których to oddziaływanie okazało się nieskuteczne i musiało ono zostać zastąpione reakcją prawnokarną, w tym karą pozbawienia wolności.

Wskazany wyżej cel badawczy pozwolił na zdefiniowanie następujących problemów badawczych. Po pierwsze – jak kształtuje się struktura orzekanych środków wychowawczych, a w szczególności na jakiej podstawie i w jakiej proporcji w stosunku do orzeczeń o umieszczeniu w zakładzie poprawczym orzekany jest środek wychowawczy w postaci skierowania nieletniego do MOW? Po drugie – czy obowiązujące przepisy umożliwiają wczesną reakcję na negatywne zachowania nieletnich? Po trzecie – czy na gruncie postępowania z nieletnimi istnieją możliwości skutecznego oddziaływania na ich środowisko rodzinne? Po czwarte – czy nieletni opuszczający MOW albo ZP są wyposażani w umiejętności pozwalające funkcjonować im w środowisku otwartym i czy mogą liczyć na wsparcie w powrocie do warunków wolnościowych? Po piąte – czy obowiązujące przepisy w zakre-

³ E. Kiliszek, *Rodzina wobec zagrożeń. Rodzina wobec szans. Socjopsychopedagogika rodziny. Studium rodziny pełnej*, Warszawa 2019, s. 24. Zob. szerzej nt. znaczenia rodziny w procesie rozwojowym dziecka i przytoczonej tam literatury w: P. Kobes, *Prawny system przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, Warszawa 2011, s. 35 i n.

się prawnej reakcji na demoralizację i przestępczość nieletnich odpowiadają wymogom współczesnych wyzwań i potrzeb?

Tak ujęte problemy badawcze zostały rozwiązane za pomocą różnych metod badawczych. Za podstawową metodę przyjąłem analizę dogmatyczno-prawną przepisów u.p.n. i innych regulacji prawnych odnoszących się do nieletnich, w tym przepisów niemieckich i szwajcarskich. Ponadto wykorzystałem metodę nieustrukturyzowanego wywiadu ustnego z kadrą kierowniczą, wychowawcami i psychologami MOW w Jeleniej Górze, Jaworze i Lwówku Śląskim, ZP w Jerzmanicach-Zdroju, Ośrodka Rozwoju i Edukacji w Warszawie, dyrektorem i psychologiem Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej w Jaworze, z osobami odpowiedzialnymi za wsparcie nieletnich opuszczających placówki resocjalizacyjne w Miejskim Ośrodku Pomocy Społecznej w Legnicy, z prof. Friedlem Dunklem – emerytowanym profesorem Uniwersytetu w Greifswaldzie (Niemcy). Oprócz tego wykorzystałem metodę badania i analizy dokumentów przekazanych przez instytucje resocjalizacyjne, a także Ministerstwo Sprawiedliwości i Ośrodek Rozwoju Edukacji w Warszawie.

Przedmiotowe opracowanie składa się z III rozdziałów. W rozdziale I zostały omówione podstawowe kwestie, które w mojej ocenie, decydują o skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych podejmowanych na podstawie przepisów zawartych w u.p.n., albo przesadzają o braku skuteczności tych oddziaływań. W pierwszej kolejności pokazałem w ujęciu ilościowym środki wychowawcze, które stanowią dominujący instrument oddziaływania na nieletnich. Ponadto zwróciłem szczególną uwagę na problem wczesnej reakcji na symptomy niedostosowania społecznego nieletnich. W tym miejscu dokonałem szerszej analizy podstaw wszczęcia postępowania wobec nieletnich. Poza tym mocno zaakcentowałem potrzebę równoczesnego oddziaływania na nieletnich i ich rodziców, jak również na konieczność większego ich zaangażowania w proces resocjalizacyjny nieletnich. Oprócz tego zwróciłem uwagę na potrzebę dostosowania niektórych rozwiązań prawnych do współczesnych realiów. Rozdział II poświęciłem środkom wychowawczym o charakterze izolacyjnym, tj. młodzieżowym ośrodkom wychowawczym i zakładom poprawczym. W tej części Raportu, poza omówieniem funkcji tych instytucji, zwróciłem szczególną uwagę na problem przygotowania wychowanków tych placówek do ich powrotów do życia w środowisku otwartym. Dodatkowo omówiłem główne problemy utrudniające lub uniemożliwiające optymalne prowadzenie oddziaływań resocjalizacyjnych. W rozdziale III przedstawiłem system postępowania z nieletnimi w Niemczech i Szwajcarii. Dla wyboru tych krajów kluczowe znaczenie miał fakt, że ich ustawodawstwa w zakresie postępowania z nieletnimi przewidują szeroki wachlarz oddziaływań o charakterze profilaktycznym, podejmowanych we wczesnym dzieciństwie, które obejmują również ich rodziny. Całość Raportu zamykają wnioski końcowe zawierające postulaty *de lege lata* i *de lege ferenda*, które odnoszą się do sposobów reakcji na niedostosowanie społeczne nieletnich, a także do zmian prawno-organizacyjnych instytucji resocjalizacyjnych.

I. Uwarunkowania skuteczności systemowych rozwiązań przyjętych w u.p.n.

1. Orzekane środki wychowawcze i poprawcze w ujęciu statystycznym

Aby móc dokonać szerszej analizy regulacji prawnych dotyczących przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich, należy w pierwszym rzędzie ukazać dotychczasowy sposób reakcji sądów rodzinnych na dewiacyjne zachowania nieletnich.

Z uwagi na to, że Ministerstwo Sprawiedliwości dysponuje statystycznymi informacjami na temat rodzaju i ilości orzekanych w stosunku do nieletnich środków wychowawczych i poprawczych, na potrzeby realizacji niniejszego opracowania zostały omówione jedynie te dane statystyczne, które są niezbędne do przeprowadzenia dalszej analizy.

Tabela 1. Wybrane środki opiekuńczo-wychowawcze orzekane samoistnie w latach 2014–2018⁴

Rodzaj orzeczonego środka	2014	2015	2016	2017	2018
Ogółem orzeczone środki	31912	26836	26544	23028	24168
Samoistne środki wychowawcze ogółem	37926	32207	32012	27985	29525
Nadzór kuratora	11765	9865	9977	8498	9031
Zobowiązanie do ⁴ : naprawienia szkody, wykonania określonych prac na rzecz społeczności	1672	1482	1497	1360	1416
Nadzór rodziców lub opiekuna	3023	2213	2198	1811	1958
Nadzór osoby godnej zaufania, organizacji lub zakładu pracy	19	10	10	13	8
Skierowanie do kuratorskiego ośrodka pracy z młodzieżą	562	583	564	477	501
Zobowiązanie rodziców lub opiekuna do określonego zachowania (art. 7 u.p.n.)	188	173	188	206	166

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Opracowania wieloletnie. Nieletni wg orzeczonych środków. Prawomocne orzeczenia w latach 2008–2018* (<https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie/> (dostęp: 10.08.2020)).

Tabela 1 obrazuje ilość wskazanych środków wychowawczych, orzeczonych wobec nieletnich w latach 2014–2018. Ze wskazanego zestawienia wynika, że najczęściej orzekanym środkiem jest nadzór kuratora. Stosunkowo w niewielkim stopniu sądy rodzinne orzekały

⁴ W tym miejscu pominięto inne obowiązki nakładane przez sądy rodzinne, ponieważ ich liczba jest znikoma.

środek wychowawczy w postaci skierowania nieletniego do kuratorskiego ośrodka pracy z młodzieżą.

Praktycznie żadnej istotnej roli w systemie orzekanych środków nie odgrywa środek w postaci nadzoru osoby godnej zaufania, nadzoru organizacji lub zakładu pracy. W analizowanym okresie nadzór ostatniej instytucji nie został w ogóle orzeczony.

Godnym odnotowania jest również fakt, że sądy rodzinne rzadko angażują w proces resocjalizacji nieletnich ich rodziców. Zauważalny jest niski odsetek orzekanych nadzorów rodzica lub opiekunów i niewielka ilość nakładanych na rodziców lub opiekuna obowiązków. Jeżeli sądy decydują się jednak zobowiązać rodziców do określonych obowiązków, to najczęściej jest nim naprawienie wyrządzonej szkody przez nieletniego.

Tabela 2. Liczba spraw kierowanych do postępowania mediacyjnego w talach 2014–2018

Rok	2014	2015	2016	2017	2018
Liczba mediacji	131	155	197	264	270

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Opracowania....*

Jak wynika z tabeli 2, choć liczba spraw kierowanych do postępowania mediacyjnego systematycznie rośnie, to *de facto* instytucja mediacji odgrywa niewielkie znaczenie w procesie resocjalizacji nieletnich.

Zestawiając dane z obu powyższych tabel, można dostrzec, że sądy rodzinne powstrzymują się od orzekania środków, który mogłyby kształtować poczucie odpowiedzialności nieletnich za własne postępowanie. Chodzi przede wszystkim o zbyt małą liczbę nakładanych obowiązków w zakresie naprawienia wyrządzonej szkody lub wykonania określonych prac, a także stosunkowo niewielką liczbę spraw kierowanych do postępowania mediacyjnego.

Tabela 3. Liczba orzeczonych środków opiekuńczo-wychowawczych orzeczonych samoistnie w stosunku do tych samych osób w latach 2014–2018

Liczba orzeczonych środków wobec tych samych osób	2014	2015	2016	2017	2018
3	850	733	765	688	658
4	220	176	175	150	157
5 i więcej	70	55	37	44	49

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Opracowania....*

Z powyższego zestawienia wynika, że w analizowanym okresie czasu sądy rodzinne stosunkowo rzadko orzekały wobec tych samych nieletnich trzy, cztery, pięć lub więcej środków wychowawczych.

Tabela 4. Liczba orzeczeń skierowania nieletnich do młodzieżowych ośrodków wychowawczych i zakładów poprawczych z powodu demoralizacji lub popełnienia czynu karalnego w latach 2014–2018

Rodzaj placówki i podstawa skierowania	2014	2015	2016	2017	2018
młodzieżowy ośrodek wychowawczy	1367	1337	1314	970	1102
demoralizacja	639	692	699	514	603
czyn karalny	728	645	615	456	499
ust. o przeciwdziałaniu narkomanii	42	51	51	39	56
art. 58 ust. 2 u. nark.	6	15	12	8	17
art. 62 ust. 1 u. nark.	28	25	22	24	30
zakład poprawczy	195	175	173	120	124

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Opracowania....

Z danych przedstawionych w tabeli 4 wynika, że na przestrzeni analizowanego okresu sądy rodzinne kierowały nieletnich do MOW prawie dziesięciokrotnie częściej niż do ZP. Tym samym ZP, jako środek poprawczy, wyraźnie stracił na znaczeniu. Ponadto w prawie 50% przypadków podstawą skierowania nieletnich do MOW było popełnienie czynu karalnego, a nie jedynie demoralizacja. Wśród czynów karnych stosunkowo niewielki odsetek z nich stanowią przestępstwa z ustawy z 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii⁵. Wśród tej kategorii przestępstw dominują czyny określone w art. 58 ust. 2, tj. udzielanie małoletnim środków odurzających, substancji psychotropowych lub nowej substancji psychoaktywnej, ułatwianie albo umożliwianie czy też nakłanianie do użycia takiego środka lub substancji. Inną znaczącą kategorią są czyny opisane w art. 62 ust. 1, tj. posiadanie środków odurzających lub substancji psychotropowych.

Tabela 5. Najczęściej popełniane czyny karalne będące podstawą skierowania nieletnich do MOW w latach 2014–2018

Wybrane kategorie czynów karalnych	2014	2015	2016	2017	2018
przeciwko życiu i zdrowiu (ogółem)	135	121	120	113	119
art. 157 § 1 k.k.	50	30	35	34	28
art. 158 k.k.	33	37	27	33	32

⁵T.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 205.

Wybrane kategorie czynów karalnych	2014	2015	2016	2017	2018
przeciwko wolności (ogółem)	48	43	34	28	27
art. 190 k.k.	37	38	26	23	19
przeciwko wolności seksualnej i obyczajności	17	13	16	10	15
przeciwko rodzinie i opiece (ogółem)	19	16	10	9	22
art. 207 k.k.	18	16	10	8	22
przeciwko czci i nietykalności	17	9	16	9	13
przeciwko mieniu (ogółem)	433	398	372	251	267
Art. 119 § 1 k.w.	83	89	115	58	68
art. 278 k.k.	106	100	66	50	52
art. 279 § 1 k.k.	90	78	66	51	43
art. 280 k.k.	64	52	47	44	33
art. 288 § 1 k.k.	36	34	40	16	23

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Opracowania....*

Z powyższego zestawienia wynika, że wśród czynów karalnych będących podstawą skierowania nieletnich do MOW dominują czyny przeciwko mieniu, szczególnie kradzieże lub przywłaszczenia, kradzieże z włamaniem (art. 119 § 1 ustawy z 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń⁶ oraz art. 278 i 279 § 1 ustawy z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny⁷), rozboje (art. 280 k.k.) i niszczenie mienia (art. 288 § 1 k.k.).

Również wyraźnie zaznaczają się czyny przeciwko życiu i zdrowiu. Wśród nich dominują naruszenia czynności ciała lub rozstrój zdrowia (art. 157 § 1 k.k.), bójki lub pobicia (art. 158 k.k.).

Warto jeszcze zauważyć czyny przeciwko wolności, wśród których dominują groźby bezprawne (art. 190 k.k.). Natomiast praktycznie wszystkie czyny karalne przeciwko rodzinie i opiece dotyczą znęcania się, w tym nad osobami małoletnimi (art. 207 k.k.). Wśród czynów będących podstawą umieszczenia nieletnich w MOW wyróżniają się jeszcze te, które godzą w wolność seksualną i obyczajność oraz cześć i nietykalność cielesną.

⁶T.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 821 ze zm. (dalej: k.w.).

⁷T.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1444 ze zm. (dalej: k.k.).

Tabela 6. Wiek nieletnich kierowanych do MOW po raz pierwszy

Rok \ Wiek	10 lat	11 lat	12 lat	13 lat	14 lat	15 lat	16 lat	17 lat	18 lat
2016	7	20	57	201	438	773	980	707	1
2017	2	13	41	189	402	713	879	631	0
2018	8	18	51	224	477	677	887	630	0
2019	8	14	71	183	463	661	810	649	2

Źródło: Ośrodek Rozwoju Edukacji w Warszawie. Stan na dzień 24.09.2020 r.⁸.

Dane zawarte w tabeli nr 6 pokazują, że do MOW sądy rodzinne głównie po raz pierwszy decydują się umieścić starszych nieletnich. Najczęściej po raz pierwszy do MOW trafiają nieletni, którzy ukończyli 16 lat. W dalszej kolejności do MOW kierowani są nieletni po ukończeniu 15. i 17. roku życia. Z kolei najrzadziej sądy rodzinne decydują się na orzeczenie skierowania do MOW nieletnich do 12. roku życia. Natomiast do MOW praktycznie nie trafiają osoby po ukończeniu 18 lat.

Analizując obraz populacji wiekowej nieletnich, którzy po raz pierwszy zostali skierowani do MOW warto zauważyć, że zbyt późny wiek, w którym trafiają do obu tych instytucji, utrudnia lub wręcz uniemożliwia nadrobienie zaległości edukacyjnych, a przede wszystkim stawia pod znakiem zapytania możliwość uzyskania pożądanych efektów resocjalizacyjnych.

Tabela 7. Wiek nieletnich, którzy po raz pierwszy zostali skierowani do zakładów poprawczych w latach 2015–2019

Rok	Przyjęci ogółem	Przyjęci po raz pierwszy	13 lat**	14 lat**	15 lat**	16 lat**	17 lat**	18 lat**	19 lat**	20 lat**
2015	412	336		3	34	67	117	63	31	21
2016	327	270		14	26	67	78	47	23	15
2017	301	238	3	9	31	44	80	32	23	16
2018	269	212		8	13	49	68	41	17	16
2018	212	160	1	6	13	37	59	21	13	10
2015–2019	1 521	1 216	4	40	117	264	402	204	107	78

Źródło: Dane zebrane z zakładów poprawczych przez Departament Spraw Rodzinnych i Nieletnich Ministerstwa Sprawiedliwości na potrzeby niniejszego opracowania.

**Wskazane w tabeli lata oznaczają wiek, w którym nieletni po raz pierwszy zostali skierowani do zakładów poprawczych.

⁸Dane liczbowe zawarte w tabeli 6 odbiegają od danych ujętych w tabeli 4. Z informacji przekazanych przez Ośrodek Rozwoju Edukacji wynika, że zestawienie liczbowe z tabeli 6 – sporządzone na moją prośbę na potrzeby niniejszego opracowania – zawiera liczbę skierowań nieletnich do MOW na podstawie orzeczeń tymczasowych wydanych na podstawie art. 26 u.p.n. System informatyczny Ośrodka nie był w stanie wyizolować jedynie skierowań prawomocnych.

Powyższe zestawienie obejmuje liczbę nieletnich kierowanych w poszczególnych latach do zakładów poprawczych z uwzględnieniem roku życia, w którym pierwszy raz trafili do tych placówek. Z przedstawionych danych wynika, że sądy rodzinne co do zasady umieszczają w zakładach poprawczych starszych nieletnich, którzy ukończyli 16 lat. Najwięcej osób trafiło do zakładów poprawczych w wieku 17 lat. Stosunkowo niewielu nieletnich zostało umieszczonych w zakładach poprawczych po ukończeniu 20. roku życia. Choć na przestrzeni 5 lat takich osób było tylko 78, to wydaje się niecelowe umieszczanie nieletnich w tym wieku. Zbyt krótki okres pobytu w placówce (maksymalnie rok czasu, do osiągnięcia wieku 21 lat) nie pozwala osiągnąć choćby minimalnych celów resocjalizacyjnych, a ponadto często uniemożliwia ukończenie jakiegokolwiek kursu.

Z uwagi na to, że wśród populacji wychowanków ZP przeważają nieletni, którzy ukończyli 16 lat, wydaje się zasadne rozważenie potrzeby oddzielenia starszych od młodszych nieletnich, tj. do 15. roku życia. W tym okresie różnica wieku pomiędzy 15-latkami, a 17-latkami i starszymi nieletnimi jest znacząca. Natomiast w przypadku kierowania do ZP większej populacji młodszych nieletnich takie zróżnicowanie ze względu na wiek będzie konieczne.

Zarówno w odniesieniu do nieletnich kierowanych pierwszy raz do MOW jak również do ZP brak danych na temat wcześniejszych oddziaływań resocjalizacyjnych, a przede wszystkim informacji o tym, w którym roku życia ci nieletni znaleźli się w obszarze zainteresowania sądów rodzinnych z powodu ich przejawów demoralizacji. Uzyskanie odpowiedzi na to pytanie pozwoliłoby na dokonanie oceny, czy orzeczenie środka izolacyjnego nie nastąpiło zbyt późno.

Na tle ukazanego statycznego zarysu orzekanych środków wychowawczych i poprawczych, a także liczby czynów karalnych i przejawów demoralizacji stanowiących podstawę do orzeczeniach tych środków nasuwają się dodatkowe spostrzeżenia.

Po pierwsze, na podstawie doświadczeń w gromadzeniu danych statystycznych dla potrzeb niniejszego opracowania stwierdzam, że Ministerstwo Sprawiedliwości nie posiada statystycznych zestawień wielu danych, które powinny być bardzo pomocne przy projektowaniu regulacji prawnych dotyczących przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich. W mojej ocenie bardzo ważną informacją jest to: w którym roku życia sądy rodzinne decydują się na orzeczenie po raz pierwszy środka wychowawczego?; w którym roku życia najczęściej orzekane są poszczególne środki wychowawcze?; które środki wychowawcze są zmieniane w ramach postępowania wykonawczego?; w którym roku życia nieletni po raz pierwszy są kierowani do MOW i zakładów poprawczych?; wobec ilu nieletnich uprzednio przebywających w MOW sądy rodzinne orzekają umieszczenie w zakładzie poprawczym?; ile jest przeniesień nieletnich pomiędzy MOW z powodów wychowawczych?; po ilu takich przeniesieniach sądy rodzinne orzekają umieszczenie w zakładzie poprawczym?; ilu nieletnich umieszczonych w MOW ma zaburzenia psychiczne?

Po drugie, dane dotyczące nieletnich są rozproszone pomiędzy Ministerstwem Sprawiedliwości, a Ministerstwem Edukacji Narodowej (przede wszystkim Ośrodkiem Rozwoju

Edukacji w Warszawie, które gromadzi dane na temat MOW). Brak wspólnej bazy danych dla obu Ministerstw skutkuje brakiem przepływu ważnych danych.

Tworząc projekty regulacji prawnych dotyczących przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich, punktem wyjścia do tych działań jest poznanie pełnego obrazu skali tego zjawiska. Ponadto gromadzenie wskazanych informacji pozwala na ocenę sposobu wykorzystywania dostępnych narzędzi w postaci środków wychowawczych i poprawczych. Z tego względu stworzenie wspólnej bazy gromadzącej i przetwarzającej dużą ilość danych na potrzeby tworzenia regulacji prawnych jest kluczowe dla dokonania optymalnej modyfikacji obecnego stanu prawnego.

2. Wiek jako podstawa wszczęcia postępowania

Na gruncie obowiązującej u.p.n. w zasadzie ustawodawca nie określił dolnej granicy, od której dopuszczalne byłoby wszczęcie postępowania w związku z pojawiającymi się symptomami negatywnego zachowania. Uzasadnieniem takiego stanu rzeczy było przyjęcie założenia, że zapobieganie i zwalczanie demoralizacji należy rozumieć jako sytuację, w której z jednej strony proces demoralizacji osoby jest dopiero w fazie początkowej bądź jedynie stanowi zagrożenie oraz jako sytuację, kiedy osoba znajduje się w pełni procesu demoralizacji, bądź jest już zdemoralizowana⁹. Z tego względu – wbrew poglądom niektórych autorów¹⁰ – należy uznać za właściwe nieokreślanie przez ustawodawcę dolnej granicy nieletniości. Słusznie jest stanowisko T. Bojarskiego, że nie można z góry określać dolnej granicy, gdyż o podjęciu postępowania decydować mogą realne potrzeby przeciwdziałania demoralizacji nieletniego, mogące dotyczyć nawet kilkuletniego dziecka, któremu należy przyjść z pomocą¹¹. Jednakże w praktyce sądów rodzinnych sięgano do zarządzenia Ministra Sprawiedliwości¹² zawierającego tzw. Instrukcję sądową, gdzie w § 421 postanowiono, iż: „W stosunku do nieletnich poniżej 10 lat po przeprowadzeniu w miarę możliwości śledztwa lub dochodzenia należy postępowanie karne umorzyć bez stosowania środków wychowawczych, chyba że szczególne względy i okoliczności przemawiają za ich stosowaniem”. Otóż w praktyce funkcjonowania sądów rodzinnych przepis ten odegrał dużą rolę, ponieważ ustalił dolną granicę wieku dla stosowania środków wychowawczych na 10 lat¹³.

⁹ K. Grześkowiak, A. Krukowski, W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 1991, s. 17.

¹⁰ A. Grześkowiak, *Prawo nieletnich*, Warszawa 2020, s. 17.

¹¹ T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Warszawa 2016, s. 49. Zob. podobnie V. Konarska-Wrzosek, [w:] P. Górecki, V. Konarska-Wrzosek, *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2015, s. 30.

¹² Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości Nr 104/54/Or z dnia 24 września 1954 r. – Instrukcja sądowa (Dz. Urz. Wymiaru Sprawiedliwości Nr 10, poz. 48).

¹³ M. Korcyl-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Kraków 2004, s. 63.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na wyniki badań, z których wynika związek pomiędzy wczesnymi objawami niedostosowania społecznego, a późniejszą karierą przestępczą. Wielu badaczy problematyki etiologii demoralizacji i przestępczości nieletnich wskazuje na istotną rolę, jaką odgrywają trudności wychowawcze, symptomy niepożądanych zachowań dla późniejszych karier przestępczych. Szczególnej uwagi wymagają najmłodsi nieletni, w wieku 9–12 lat, sprawiający trudności wychowawcze, popełniający drobne kradzieże, ponieważ wczesnie zapoczątkowany proces niedostosowania społecznego może szybko pogłębić się, utrudnić rozwój moralny nieletniego, prowadzić do znacznej demoralizacji, na podłożu której mogą pojawić się później inne zachowania antyspołeczne, a także poważna przestępczość¹⁴. W omawianym kontekście na ten sam problem zwracali uwagę badacze jeszcze przed uchwaleniem u.p.n. Wskazywali oni na fakt bagatelizowania przestępczości dokonywanej przez nieletnich w bardzo młodym wieku, podkreślając przy tym, że wysoki odsetek z nich dokonywał kradzieży przed 10 rokiem życia¹⁵. Z ówczesnie prowadzonych badań wynikało m.in., że wszyscy nieletni, którzy zaczęli kraść przed 10 rokiem życia, stali się wielokrotnymi recydywistami jako młodociani¹⁶. Zauważono również, że zdecydowana większość nieletnich recydywistów systematycznie kradnących, rekrutuje się spośród dzieci wykazujących uprzednio poważne objawy ogólnej demoralizacji i te właśnie wczesne objawy, świadczące o głębokim zakłóceniu procesu kształtowania się normalnej postawy społecznej dziecka, są najistotniejsze z kryminologicznego punktu widzenia¹⁷. Z tego względu postuluje się m.in. reagowanie na każdy fakt naruszenia prawa przez nieletnich¹⁸. W omawianym kontekście warto również wskazać na wyniki niemieckich badań, z których wynika, że policyjne statystyki kryminalne odnotowują popełnione czyny karalne przez dzieci, często ok. 6–8 roku życia, które dotyczą przede wszystkim kradzieży sklepowych, czynów karalnych przeciwko obcokrajowcom¹⁹.

Przeprowadzona przeze mnie analiza orzeczeń psychologiczno-penitencjarnych odbywających karę pozbawienia wolności na podstawie art. 10 § 2 k.k. pokazała w wielu przypad-

¹⁴ H. Kołakowska-Przełomiec, *Przypadek zabójstwa dokonanego przez nieletnich*, „Studia Kryminalistyczne, Kryminologiczne i Penitencjarne” 1987, nr 18, s. 151.

¹⁵ E. Żabczyńska, *Z problematyki wczesnej przestępczości (wyniki badań 100 nieletnich w wieku 10–11 lat)*, „Państwo i Prawo” 1968, nr 2, s. 601.

¹⁶ E. Żabczyńska, *Wczesna przestępczość i jej znaczenie dla późniejszej recydywy*, „Państwo i Prawo” 1972, nr 2, s. 77; E. Żabczyńska, *Przestępczość dzieci. Etiologia i rozwój*, Warszawa 1983, s. 127 i n.

¹⁷ H. Kołakowska, *Nieletni recydywiści*, „Archiwum Kryminologii” 1960, nr 1, s. 109. W zakresie związków pomiędzy wczesnymi objawami niedostosowania społecznego, a późniejszą przestępczością, por. także S. Batawia, A. Strzembosz, *Nieletni sprawcy kradzieży w praktyce sądowej. (Przyczynek do problematyki recydywy u nieletnich)*, „Państwo i Prawo” 1964, nr 6, s. 586; S. Batawia, H. Kołakowska, A. Strzembosz, S. Szellus, *Wyniki badań dalszych losów nieletnich i młodocianych recydywistów*, „Państwo i Prawo” 1965, nr 4, s. 556 i n.

¹⁸ E. Kostuj, *Nieletni sprawcy kradzieży z włamaniem z terenu Warszawy. (Na podstawie danych zawartych w aktach spraw karnych)*, „Studia Kryminalistyczne, Kryminologiczne i Penitencjarne” 1983, nr 14, s. 154–155.

¹⁹ H. Göppinger, *Kryminologie*, Monachium 1997, s. 499. Zob. także dane z lat 1985–1996 przedstawiające wzrost liczby czynów karalnych przez coraz młodszych nieletnich w: E.G.M. Weitekamp, U. Meier, *Werben unsere Kinder immerkrimineller? Kinderkriminalität im Zerrbild der Kriminalistik*, [w:] *Kinderkriminalität*, red. S. Müller, Opladen 1998, s. 88 i n.

kach, że osoby te już w bardzo młodym wieku (9–11 lat) wykazywały negatywne symptomy zachowań. Wiele z tych osób miało już za sobą „bogate” doświadczenia z alkoholem, a rok później z narkotykami. Oznacza to, że ich rozwój psychospołeczny w niewłaściwym kierunku musiał rozpocząć się dużo wcześniej.

Z tego względu nie można podzielić stanowiska, że u.p.n. nie powinna być stosowana wobec zbyt młodych nieletnich, gdyż w pewnym wieku dziecka trudno mówić o jakiegokolwiek odpowiedzialności, nawet tak specyficznej, jaką ponoszą nieletni²⁰. Pogląd taki byłby uprawniony, gdyby przepisy dotyczące nieletnich byłyby zorientowane na stwarzanie im dolegliwości za przejawy demoralizacji, a nie miałyby na celu zapewnienia im opieki i ochrony przed takimi zachowaniami. Nie wolno bowiem pomijać faktu, że celem stworzenia regulacji prawnych ma być ochrona nieletnich przed wykazywaniem symptomów zachowań grożących trudnościami lub niemożliwością właściwego funkcjonowania w społeczeństwie. Dlatego na gruncie postępowania z nieletnimi w zakresie orzekania środków wychowawczych należy przyjąć dolną granicę wieku na poziomie 10 lat.

Jednakże rozważaniom nad określeniem granicy wiekowej będącej podstawą wszczęcia postępowania wobec nieletnich powinna równocześnie towarzyszyć dyskusja nad potrzebą stworzenia systemowych rozwiązań prawnych dotyczących bardzo wczesnych przejawów niedostosowania społecznego (w 7.–8. roku życia nieletniego) i mechanizmów równie wczesnej ingerencji w proces przeciwdziałania im. W przypadku tak wczesnych przejawów postaw zagrażających prawidłowemu rozwojowi dziecka dla psychologa i pedagoga oczywistym jest fakt, że ten problem dotyczy przede wszystkim rodzica, a nie dziecka. Dlatego podejmowane oddziaływania profilaktyczne musiałyby obejmować zarówno dziecko i jego rodziców. W pewnym zakresie możliwe jest to na gruncie ustawy z 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy²¹ (zob. art. 109 k.r.o. dot. ograniczenia władzy rodzicielskiej). Należy jednakże pamiętać, że nie zawsze niewłaściwe zachowanie dziecka, nawet bardzo młodego, ma związek z postawami rodzicielskimi. Może ono nierzadko wynikać z czynników endogennych (np. dziecko może być nadwrażliwe, buntujące się, wyjątkowo bystre, itp.).

Dodatkowo rodziny z nieletnimi poniżej 10. roku życia powinny zostać objęte systemem pomocy przewidzianej w ustawie dotyczącej wspierania rodziny²², w której ważną rolę pełniłby asystent rodziny. W ramach zajęć z rodziną mógłby prowadzić spotkania rodzinne, przybierające nierzadko formę narady rodzinnej mającej na celu rozwiązanie konkretnych problemów²³. Asystent rodziny w rzeczywistości mógłby podejmować działania wobec rodziny w znacznie szerszym zakresie niż czyni to kurator rodzinny. Nie należy zapominać, że większość rodziców chciałaby poprawić jakość swojego rodzicielstwa, jednakże nie zawsze

²⁰ A. Strzembosz, *Model postępowania wobec nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1980, nr 3, s. 50–51.

²¹ T.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1359 (dalej: k.r.o.).

²² Ustawa z 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 821).

²³ Zob. szerzej: I. Krasiejko, *Praca socjalna w praktyce asystenta rodziny. Przykład podejścia skoncentrowanego na rozwiązaniach*, Katowice 2013, s. 143 i n.

posiadają w tym zakresie odpowiednie umiejętności. Mogą posiadać ku temu pewien potencjał, ale bez odpowiedniego wsparcia nie zostanie on ujawniony i wzmocniony²⁴.

Dlatego regulacje prawne dotyczące postępowania z nieletnimi powinny być ściśle powiązane z przepisami regulującymi władzę rodzicielską i przepisami regulującymi zasady wspierania rodziny. W związku z tym *de lege ferenda* należy wskazać w przepisach dotyczących nieletnich, że w przypadku nieletnich poniżej 10. roku życia wykazujących przejawy niedostosowania społecznego, stosuje się przepisy k.r.o. w zakresie władzy rodzicielskiej, a także dotyczące specjalistycznego wsparcia rodziny w obszarze pomocy psychologiczno-pedagogicznej w procesie wychowywania dziecka.

Przyjęcie takiego rozwiązania wyjdzie naprzeciw systemowym regulacjom w zakresie profilaktyki i nada prawu dotyczącemu nieletnich większy niż obecnie charakter opiekuńczo-ochronny. Wobec nieletnich, którzy nie ukończyli jeszcze 10 lat stosowane byłyby kompleksowe oddziaływania wspierające rodziców w procesie wychowywania ich dzieci i oddziaływania wobec samych dzieci. Trudno sobie bowiem wyobrazić, żeby wobec 6-letniego dziecka były orzekane środki wychowawcze przewidziane w u.p.n., na co wyraźnie zwraca uwagę także A. Grześkowiak²⁵.

Ujęcie w ramy prawne proponowanego rozwiązania mogłoby też zmienić nastawienie sędziów rodzinnych, którzy często podejmują zbyt późno interwencję w proces rozwojowy nieletniego z uwagi na obawę, że zbyt wcześnie orzekane środki mogą wpłynąć negatywnie na psychikę i rozwój nieletniego.

3. Niedostosowanie społeczne jako podstawa wszczęcia postępowania wobec nieletnich

Podstawą wszczęcia postępowania wobec nieletniego jest stwierdzenie u niego przejawów demoralizacji (art. 2 u.p.n.).

Rozpatrując problem zakresu pojęcia „demoralizacja”, warto jest zderzyć z pojęciem „niedostosowanie społeczne”. W art. 4 u.p.n. ustawodawca stworzył otwarty katalog przejawów demoralizacji. Jednakże uwzględnia on jedynie zewnętrzne przejawy zachowania, które są wynikiem pewnych zaburzeń determinowanych przez rodzinę, środowisko szkolne, grupę rówieśniczą.

To pojęcie niezdefiniowane, a jedynie opisane poprzez przykładowe wskazanie symptomów tego zjawiska, nie uwzględnia w żaden sposób zaburzeń, czyli odchyłeń od normalnego rozwoju, wskazując jednocześnie, że niekorzystne czynniki zewnętrzne negatywnie wpływają na wewnętrzny, emocjonalny stan jednostki, co prowadzi do zaburzenia jej równowagi psychicznej skutkującego zaburzeniami podstawowych struktur osobowościowych, a czego

²⁴ I. Krasiejko, *Rodzina z dziećmi. Rodzina dysfunkcyjna*, Warszawa 2019, s. 121.

²⁵ A. Grześkowiak, *Prawo...*, s. 17.

w konsekwencji efektem nierozwiązanego konfliktu pomiędzy jednostką, a jej środowiskiem zewnętrznym są zaburzenia w jej zachowaniu.

W związku z powyższym można stwierdzić, że demoralizacja stanowi rodzaj głębszego niedostosowania społecznego²⁶. Jest ona niejako następstwem sekwencji zdarzeń w środowisku, w którym wzrasta nieletni (np. patologia w rodzinie, niepowodzenia szkolne, brak w rodzinie prawidłowych wzorców postępowania), jak również pewnych zmian o charakterze endogennym, tkwiących w danej jednostce (np. zaburzenia emocjonalne). Można zatem powiedzieć, że każdy przejaw demoralizacji jest jednocześnie przejawem niedostosowania społecznego, jednakże nie każdy przejaw niedostosowania społecznego musi być symptomem demoralizacji.

Z uwagi na to, że pojęcie „niedostosowania społecznego” również jest trudny do uściślenia, optymalnym rozwiązaniem byłoby posługiwanie się na gruncie postępowania z nieletnimi pojęciem „niedostosowania społecznego” w znaczeniu przyjętym i stosowanym w literaturze pedagogicznej i psychologicznej, które za niedostosowanie społeczne uznaje wszelkie formy wadliwego stosunku do innych ludzi wynikającego z różnych zaburzeń emocjonalnych oraz defektów w tym zakresie²⁷.

Z tego powodu przychylam się do poglądu K. Sienkiewicz, która stoi na stanowisku, że „na zjawisko nieprzystosowania społecznego składa się zaburzona osobowość oraz wynikające stąd nieprzestrzeganie podstawowych zasad i norm społecznych, przejawiające się w licznych, systematycznych, trwałych negatywnych zachowaniach, jak np. systematyczne wagarowanie, uprawianie nierzędu, nadużywanie alkoholu, popełnianie czynów zabronionych”. Zdaniem Autorki niezbędnym jest podkreślenie przy tym, że zjawisko niedostosowania społecznego to proces długotrwały, narastający, polegający na coraz większej rozbieżności pomiędzy wymogami społecznymi stawianymi jednostce, a wywiązywaniem się z nich przez tę jednostkę²⁸.

Z tego względu *de lege ferenda* wydaje się za właściwsze wskazanie w art. 2 u.p.n. jako podstawy wszczęcia postępowania w sprawie nieletniego wystąpienia przejawów niedostosowania społecznego. Choć oba zjawiska są opisane w sposób niedookreślony i nieprecyzyjny, to pojęcie „niedostosowanie społeczne” jest obszerniejsze. Obejmuje ono bowiem z jednej strony stan niekorzystnych uwarunkowań rozwojowych dziecka, które mogą mieć charakter zewnętrzny (np. patologiczne środowisko rodzinne) oraz wewnętrzny (np. wrodzone zadatki), a z drugiej strony przejawy negatywnych, społecznie niepożądanych zachowań określanych mianem demoralizacji. Takie rozwiązanie uwzględniłoby cel profilaktyczny omawianej ustawy, gdyż będzie istniała możliwość podjęcia odpowiednich kroków prawnych w momencie, gdy zaistnieją tylko okoliczności wskazujące na to, że jeżeli dziecka nie obejmie się w porę odpowiednią opieką prawną, to mogą powstać symptomy demoralizacji ze wszystkimi jej

²⁶ Zob. także: T. Bojarski, *Postępowanie z nieletnimi w świetle ustawy z 26 października 1982 r. Zagadnienia materialno prawne*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1987, nr 34, s. 17.

²⁷ K. Pospiszyl, E. Żabczyńska, *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*, Warszawa 1985, s. 15.

²⁸ K. Sienkiewicz, *System sądowych środków wobec nieletnich w prawie polskim*, Wrocław 1989, s. 88.

konsekwencjami, a w tym prawnymi. Przy czym chodzi tu o sytuacje, w których ingerencja we władzę rodzicielską może okazać się niewystarczająca lub takie sytuacje, w których ingerencja we władzę rodzicielską nie będzie stanowiła remedium na zapobieżenie powstaniu i pogłębieniu zachowań patologicznych dziecka.

Przykładem omawianej sytuacji może być rodzina składająca się z obojga rodziców, z których żaden nie pracuje i z pięciorga dzieci – wszystkie w wieku przedszkolnym i szkolnym. W rodzinie ponadto występuje problem przemocy ojca względem matki. Dwoje najstarszych dzieci uczy się w szkole specjalnej z uwagi na lekkie upośledzenie umysłowe. Jedno dziecko chodzi do szkoły podstawowej, a dwoje wychowuje matka w domu. Często w tej rodzinie jest tak, że oboje rodzice są pijani i najstarsze dziecko – dziewczynka robi jedzenie dla tego najmłodszego. W opinii nauczycieli dziewczynka w ubiegłych lepiej radziła sobie w nauce, zawsze była czysta, miała zeszyty i książki, odrobione zadania domowe. Obecnie dziecko opuściło się znacznie w nauce, przychodzi do szkoły brudne, w niewypranych rzeczach. Pedagog szkolny stwierdził, że rodzice są niewydolni wychowawczo. Zdumiewające było to, że sama matka to przyznała. W tej sytuacji wydaje się jedynym słusznym rozwiązaniem objęcie ochroną wszystkich dzieci, a nie tylko tego, które pobiło kolegę w szkole, za co w stosunku do niego został orzeczony nadzór kuratora. Wszystkie te dzieci są niedostosowane społecznie, a brak reakcji ze strony właściwych instytucji tylko pogłębi proces tego niedostosowania, w efekcie czego doprowadzi to do demoralizacji tych dzieci.

W przypadku przyjęcia koncepcji niedostosowania społecznego nie trzeba będzie czekać, aż któreś z nich przejawia symptomy zachowania społecznie naganne, nieakceptowanego. Tak więc istota pojęcia „niedostosowania społecznego” lepiej oddaje koncepcję „dziecka w niebezpieczeństwie”, na której winny opierać się rozwiązania ustawowe.

Oczywiście omówiony wyżej przykład może zostać rozwiązany na podstawie art. 109 k.r.o. Zgodnie bowiem z przepisem art. 109 § 2 k.r.o. w przypadku, gdy dobro dziecka jest zagrożone, sąd opiekuńczy może m.in. zobowiązać rodziców oraz małoletniego do określonego postępowania z jednoczesnym wskazaniem sposobu kontroli wykonania wydanych zarządzeń²⁹. Trzeba jednakże mieć na uwadze fakt, że nie wszystkie sytuacje, w których istnieje zagrożenie dobra dziecka, zagrożenie jego demoralizacją, symptomy zachowań społecznie niepożądanych, mogą zostać rozwiązane na gruncie art. 109 k.r.o. Pojawiają się bowiem również takie sytuacje, które przerastają rodzica w kwestii wychowywania dziecka. Wówczas potrzebna będzie pomoc np. w postaci ustanowienia nadzoru kuratora lub innej formy ingerencji z zewnątrz w proces rozwoju dziecka. Dotyczyć to może rodziny, w której rodzic nie ma autorytetu i szacunku u swojego dziecka. Nie jest on w stanie wpłynąć samodzielnie na jego wychowanie.

²⁹ Zob. szerzej na temat zastosowania art. 109 k.r.o. w kontekście stosowania u.p.n. V. Konarska-Wrzošek, *Ochrona nieletnich przed demoralizacją i przestępczością w ujęciu ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1999, nr 5, s. 56.

Przyjęcie proponowanego rozwiązania redukowałoby kolejny problem ustawy, jakim jest stygmatyzacja nieletniego. Jak słusznie wskazywał A. Ratajczak, terminowi „demoralizacja” można zarzucić pejoratywny charakter, niejako przypisujący nieletniemu winę za jego negatywną postawę społeczną, jak gdyby była ona zawsze wynikiem zjawisk, na kreowanie których nieletni ma wpływ³⁰. Należy mieć bowiem na uwadze fakt, iż w bardzo wielu przypadkach postępowanie nieletniego determinowane jest okolicznościami, na które nie ma on wpływu.

Konkludując powyższe, nie można podzielić optymizmu Z. Niezgody, że omawiana ustawa daje możliwości w miarę wczesnego reagowania sądu rodzinnego w życie młodego człowieka³¹. Ustawodawca, posługując się pojęciem demoralizacji jako podstawy ingerencji w proces wychowawczy nieletniego, w znacznym stopniu opóźnia możliwości instytucjonalnej reakcji na niepożądane społecznie zachowania nieletnich. Tym samym ogranicza możliwości zapobiegania demoralizacji i przestępczości nieletnich jak również ich resocjalizacji.

4. Nowa funkcja edukacyjno-aktywizująca kuratora w nadzorze nad nieletnim

Prace nad nowymi regulacjami prawnymi dotyczącymi nieletnich powinny uwzględnić funkcję kuratora niedostatecznie zauważaną przez naukę, a cechującą się dużym potencjałem, którą określam jako funkcję edukacyjno-aktywizującą³².

Treścią tej funkcji w ramach pracy z podopiecznym są działania podejmowane w stosunku do podmiotów, z którymi nieletni ma bezpośredni kontakt w środowisku naturalnym (np. z wychowawcą szkolnym, pedagogiem, szkoleniowcem w ramach zajęć sportowych, pracownikami poradni specjalistycznej, do której uczęszcza nieletni, itp.). Kurator, kontaktując się z tymi osobami w ramach sprawowanego nadzoru, może informować (edukować) je w zakresie problemów i potrzeb dotyczących nieletniego. Dzięki temu przekazywana przez kuratora wiedza może być przydatna dla doboru optymalnych metod pracy z nieletnim. Tym samym kurator może motywować te osoby do efektywniejszej pracy z nieletnim, a także z kuratorem. Przykładem takiej sytuacji może być samoistny nadzór kuratora orzekany na podstawie art. 6 pkt 5 u.p.n. W ramach tego nadzoru kurator, zbierając informacje o podopiecznym w szkole, może wykorzystać tę okazję do zwrócenia uwagi wychowawcy na temat problemów, z którymi mierza się podopieczny, a które mogą mieć związek z jego funkcjonowaniem w szkole. Takie uwrażliwienie wychowawcy na problemy ucznia powinny być połączone z bardziej aktywnym włączeniem się wychowawcy w proces resocjalizacji nieletniego.

³⁰ A. Ratajczak, *Materialnoprawne problemy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1983, nr 2, s. 10.

³¹ Z. Niezgoda, *Społeczno-prawne aspekty zapobiegania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, „Nowe Prawo” 1987, nr 3, s. 6.

³² Zob. szerzej: P. Kobes, *Funkcje kuratora w polityce kryminalnej*, Warszawa 2019, s. 170–175.

Również w przypadku kontrolowania realizacji obowiązku nałożonego na nieletniego przez sąd w ramach środka wychowawczego (art. 6 pkt 2 u.p.n.) kurator sądowy może wykorzystać tę okazję i wzbudzić potrzebę osób, z którymi nieletni styka się w ramach realizacji nałożonego obowiązku, do kształtowania w nim społecznie pożądanych postaw.

Także przy okazji kontroli nieletniego umieszczonego na określony czas poza zakładem poprawczym w celu edukacyjno-szkoleniowym, zdobycia określonego zawodu lub innych kwalifikacji (art. 90 u.p.n.) kurator może podejmować czynności w ramach opisywanej funkcji. Kontrolując zachowanie nieletniego we wskazanych wyżej okolicznościach, kurator musi kontaktować się z osobami kształcącymi nieletniego lub uczącymi go zawodu, co również powinno stanowić dla kuratora sposobność do kreowania u tych osób pewnych pożądanych postaw wobec podopiecznego.

Omawiana funkcja jest możliwa do realizacji w praktyce przy każdym środku oddziaływania na nieletniego, w którym przewidziane są dla kuratora określone zadania. Włączenie tej funkcji do postępowania z nieletnimi wypełniałoby lukę w obowiązującym systemie prawnym, polegającą na tym, że w istocie proces resocjalizacji pozostawia się wyspecjalizowanym podmiotom, niejako zakładając jednocześnie bierną postawę w tym zakresie innych osób lub podmiotów mających z nieletnim bezpośrednią styczność.

Należy bowiem pamiętać, że z uwagi na fakt, iż etiologia zachowań przejawów demoralizacji i zachowań przestępczych często ma bardzo złożony charakter, kurator musi dostrzec wszystkie podmioty będące w interakcji z nieletnim w kontekście ich możliwości pozytywnego oddziaływania na podopiecznego lub też wyeliminowania ich destrukcyjnej roli w procesie jego socjalizacji.

Przykładem z mojej praktyki może być sytuacja, w której wychowawca chciał obniżyć ocenę z zachowania uczniowi, wobec którego sprawowałem nadzór, z powodu wysokiej absencji. Wychowawca nie próbował ustalić przyczyn takiego zachowania, a jedynie wyciągał z niego negatywne dla mojego podopiecznego konsekwencje. Taka praktyka mogła skutkować zmianą sytuacji prawnej nieletniego. Sąd rodzinny uznając bowiem, że absencja jest kolejnym przejawem demoralizacji, mógł zmienić środek wychowawczy na surowszy. Przyczyną tego, że nieletni przestał chodzić do szkoły było to, że jego sąd odwiesił jego ojcu wyrok pozbawienia wolności. W momencie, gdy ojciec został pozbawiony wolności, nieletni zaczął się wstydić tego faktu. Obawiał się, że wszyscy w klasie o tym wiedzą i będą go wyśmiewać. Jego matka nie mogła mu wytłumaczyć, że nikt o tym nie wie (chłopiec dojeżdżał do szkoły ze wsi do miasta). Dopiero moja interwencja u wychowawcy, wyjaśnienie mu problemów w rodzinie i uczulenie go na potrzeby podopiecznego spowodowały zmianę jego postawy z rygorystycznej na bardziej opiekuńczą.

W świetle powyższego omawianą funkcję należy opisać w warstwie normatywnej, wyposażając kuratora w dodatkowe uprawnienia i obowiązki w tym zakresie. *De lege ferenda* postulowany zapis mógłby mieć następującą treść:

„Art § 1 W przypadku objęcia nadzoru nad nieletnim lub kontrolowania zachowania nieletniego bez orzekania nadzoru kurator może udzielać wskazówek dotyczących postępowania z nieletnim podmiotom lub osobom uczestniczącym w jego procesie wychowawczo-rozwojowym.

§ 2 Gdy przemawia za tym dobro nieletniego, kurator jest uprawniony do informowania podmiotów lub osób, o których mowa w § 1, o wszelkich okolicznościach dotyczących nieletniego, służących poprawie sytuacji prawnej i faktycznej w jego procesie resocjalizacji”.

5. Wzmocnienie pozycji kuratora rodzinnego w ramach sprawowanego nadzoru nad nieletnim

Obowiązujące regulacje prawne nie dostrzegają w należyтым stopniu problemu współpracy kuratora rodzinnego z rodzicami nieletniego lub innymi osobami wspólnie z nim zamieszkującymi. Otóż, kurator obejmujący nadzór nad nieletnim na podstawie art. 6 pkt 5 u.p.n. w istocie nie ma możliwości prawnych samodzielnego oddziaływania na jego rodziców. Precyzyjniej rzecz ujmując, kurator nie posiada umocowania prawnego, aby nakazać rodzicom stały kontakt z wychowawcą lub pedagogiem szkolnym. Nie może on również m.in. nakazać rodzicom przeprowadzenia konsultacji w poradni specjalistycznej. Oczywiście, może złożyć do sądu odpowiedni wniosek i istnieją możliwości prawne nałożenia na rodziców określonych obowiązków (choćby na podstawie art. 109 § 1 k.r.o.), jednakże ta droga jest dłuższa, wymagająca wszczęcia dodatkowej procedury, co zdecydowanie ogranicza skuteczność działań kuratora.

Nadzór nad nieletnim daje kuratorowi prawo do oddziaływania na jego rodziców lub opiekunów prawnych w bardzo ograniczonym zakresie. Wydaje się, że właśnie w przypadku kurateli rodzinnej, gdzie pracując z nieletnim, konieczna jest praca z całą jego rodziną, istnieje potrzeba rozszerzenia kompetencji kuratora w taki sposób, aby w momencie, gdy obejmuje nadzór nad nieletnim, jednocześnie miał kompetencje do kreowania właściwych postaw rodzicielskich. Ta potrzeba uwidacznia się szczególnie w sytuacjach w których bez równoległej pracy nad nieletnim i jego rodziną nie można często spodziewać się oczekiwanych rezultatów³³. Nierzadko bowiem zdarza się tak, że rodzice nieletniego, wobec którego wykonywany jest nadzór, nie są zainteresowani współpracą z kuratorem, ponieważ uważają, że proces jego demoralizacji, a także etiologia patologicznych zachowań dziecka, istnieją poza rodziną i tym samym nie widzą potrzeby angażowania się w proces jego resocjalizacji, a tym bardziej współpracę z kuratorem. Często rodzice wypierają ze świadomości, że wiele problemów, z którymi zetknął się nieletni, a które tkwią właśnie po stronie rodziców: np.

³³ Zob. szerzej: P. Kobes, *Nadzór kuratora w procesie resocjalizacji nieletnich*, [w:] *Teoretyczne i praktyczne aspekty pracy resocjalizacyjnej*, red. B. Skwarek, J. Herberger, J. Cichla, Głogów 2012, s. 107–124.

brak właściwej komunikacji w domu, brak należytego nadzoru nad czasem wolnym dziecka, brak umiejętności wsparcia dziecka w rozwiązywaniu jego problemów, czy też – najogólniej mówiąc – brak chęci do opieki, bądź też umiejętności jej sprawowania. W praktyce sprowadza się to do tego, że rodzice odmawiają rozmowy z kuratorem w obecności dziecka, unikają jakiegokolwiek kontaktu, uzasadniając, że „Pan/Pani sprawuje nadzór nad moim synem, a nie nade mną. Ja nie mam kuratora, tylko mój syn”. W takich sytuacjach kurator często nie jest w stanie wymusić na rodzicach podopiecznego określonych zachowań, jak np. wspomnianego wyżej częstego kontaktu rodziców ze szkołą, odbycia z nieletnim wizyty w poradni specjalistycznej, czy choćby poprawienia warunków do nauki. Nierzadko rodzice, mając poczucie, że stoją niejako obok problemu, który ich nie dotyczy, traktują kuratora jako kogoś obcego, jak zło konieczne, które zaburza im spokój. Potrafią przy tym być wrogo nastawieni wobec kuratora. Często takie postawy wyrażane są w obecności nieletniego.

Mając na względzie powyższe, należy rozważyć wprowadzenie regulacji prawnych, które skutkować będą tym, że obejmując nadzór nad nieletnim, automatycznie kurator będzie miał możliwość oddziaływania na jego przedstawicieli ustawowych lub opiekunów prawnych. Natomiast w przypadku negatywnych postaw wobec oczekiwań kuratora, będzie on mógł wnioskować do sądu o podjęcie określonych działań dyscyplinujących, o których sąd decydowałby bez zbędnej zwłoki. Wydaje się, że takie rozwiązanie niewątpliwie wzmocni pozycję kuratora w rodzinie, z którą pracuje. Ponadto proponowane rozwiązanie wpisuje się w realizację funkcji edukacyjno-aktywizującej kuratora i wychodzi naprzeciw jednego z podstawowych celów postępowania z nieletnimi, jakim jest pogłębianie funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodziców za wychowywanie swoich dzieci.

W kontekście podnoszonych kwestii warto zauważyć, że niemiecka ustawa z 4 grudnia 1953 r. o sądach dla nieletnich (*Jugendgerichtsgesetz*)³⁴ (dalej: JGG) przewiduje opisywane rozwiązanie. Na podstawie § 24 pkt 3 JGG kurator sprawujący nadzór nad nieletnim ma prawo wspierać proces wychowawczy nieletniego i działać na zasadzie wzajemnego zaufania wspólnie z uprawnionym do wychowania i przedstawicielem ustawowym. Może on żądać udzielania mu informacji na temat stylu życia nieletniego od osoby uprawnionej do jego wychowania, przedstawiciela ustawowego, szkoły, osoby, która go kształci.

Choć te ostatnie uprawnienia kuratora do zdobywania informacji są ujęte w art. 70a ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, to jednak nie stwierdza się *expressis verbis*, że kurator nie tylko ma prawo współdziałać z rodzicami nieletniego w procesie jego resocjalizacji, ale także ma prawo żądać z ich strony aktywnej współpracy na tym polu.

Omawiane kompetencje kuratora mogłyby zostać ujęte w warstwie normatywnej w następujący sposób: „Kurator, obejmując nadzór nad nieletnim, może zobowiązać rodziców lub opiekunów prawnych do współpracy w ramach prowadzonych oddziaływań resocjalizacyjnych”.

³⁴ Źródło: <https://www.gesetze-im-internet.de/jgg/BJNR007510953.html> (dostęp: 10.08.2020 r.).

6. Rola rodziny w procesie resocjalizacji nieletnich

Ustawodawca, tworząc u.p.n., dostrzegł wagę rodziny w procesie wychowania nieletnich, wyrażając to w preambule. Jako jeden z głównych celów postępowania zaakcentował dążenie do umacniania funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich na świadomych swych obowiązkach członków społeczeństwa. Ustawodawca właściwie określił ten cel, jednakże zarówno w warstwie normatywnej, jak również w praktyce nie jest on należycie realizowany. Można nawet stwierdzić, że w znacznej mierze jest to pewien postulat, co zostało przedstawione poniżej. Postulat ujęty w preambule powinien skłaniać wszystkie podmioty do tego, aby w miarę możliwości realizowały wskazane w u.p.n. środki wychowawcze i poprawcze w taki sposób, żeby służyły one wzmocnieniu relacji rodzic-nieletni w płaszczyźnie opiekuńczo-wychowawczej.

Jednym ze środków wychowawczych jest ustanowienie odpowiedzialnego nadzoru rodziców lub opiekuna (art. 6 pkt 3 u.p.n.). W zamyśle twórców u.p.n. środek ten należy orzekać, gdy zbędna jest ingerencja innych podmiotów (np. kuratora sądowego) w życie rodziny, a przede wszystkim w proces wychowawczy wobec nieletniego³⁵. Realizacja omawianego środka wychowawczego może dać pozytywne efekty, jeżeli rodzice lub opiekun prawny są w stanie zintensyfikować swoje starania wychowawcze wobec nieletniego i w większym zakresie pomagać mu w rozwiązywaniu problemów³⁶. Jednakże nawet wówczas, gdy rodzice lub opiekun prawny są zdolni do realizacji tego środka, jego wzmocnieniu sprzyjałaby pomoc kuratora sądowego.

Natomiast orzekanie tego środka jest bezcelowe wówczas, gdy rodzice są niewydolni wychowawczo, nie potrafią pomóc w rozwiązywaniu problemów nieletniego, nie rozumieją jego problemów. Wreszcie bezcelowe jest orzekanie tego środka, gdy rodzice sami posiadają problemy we właściwym funkcjonowaniu społecznym, szczególnie gdy mają kłopoty z alkoholem, stosują przemoc wobec siebie itp³⁷. Być może właśnie z tego powodu sądy rodzinne stosunkowo rzadko decydują się na orzekanie tego środka (zob. dane w tabeli nr 1).

W kontekście omawianego środka warto zwrócić uwagę na pewne niedoskonałości tej instytucji. Otóż często rodzice kochający swoje dzieci, chcą wywiązywać się z obowiązków rodzicielskich, właściwie wychowywać swoje dzieci, ale nie potrafią tego. Trzeba również wziąć pod uwagę to, że co do zasady rodzic kocha swoje dziecko i nie chce dla niego krzywdy. Dlatego wiele przypadków negatywnych zachowań nieletniego w czasie sprawowania nadzoru przez rodzica może być ukrywanych i nieujmowanych w sprawozdaniach dla sądu z obawy przed pogorszeniem sytuacji prawnej nadzorowanego. Ponadto z uwagi na przejawy demoralizacji rodzic nieletniego powinien mieć możliwości uzyskania fachowych porad

³⁵ K. Grześkowiak, A. Krukowski, W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 1984, s. 48.

³⁶ T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie...*, s. 78.

³⁷ Zob. szerzej nt. tego środka: P. Kobes, *Prawny system...*, s. 154–156.

i wsparcia psychologiczno-pedagogicznego. Nadzór bowiem to nie tylko informowanie sądu o zachowaniu nieletniego. Warunkiem jego efektywności jest m.in., że powinien obejmować swym zakresem realizowanie pewnych czynności diagnostycznych, pozwalających na ocenę postaw i motywów zachowania nieletniego, umiejętność motywowania do zmian i utrwalania w nieletnim prawidłowych postaw i zachowań. Zatem świadomy, odpowiedzialny nadzór rodzica lub opiekuna to pogłębiona praca pedagogiczna z dzieckiem.

Z tych właśnie powodów *de lege ferenda* warto rozważyć pewną formę pomocy lub doradztwa realizacji omawianego środka. Jednym z rozwiązań jest wsparcie udzielane rodzicowi przez kuratora rodzinnego. Mógłby on pomóc w budowaniu prawidłowych relacji rodzic-dziecko, mógłby służyć radą i pomocą rodzicowi w wypełnianiu przez niego obowiązków wobec dziecka. Przyjęcie tego rozwiązania jest o tyle zasadne, że przewiduje je art. 109 § 1 pkt 3 k.r.o., który stanowi, że w ramach ograniczenia władzy rodzicielskiej, władza ta może zostać poddana nadzorowi kuratora sądowego.

Jednakże słabym punktem proponowanego rozwiązania byłoby rozszerzenie i tak bardzo obszernego katalogu zadań kuratorów sądowych o dodatkowe czynności związane ze wspomaganiem rodziców w procesie sprawowania przez nich nadzoru nad nieletnimi, co wiązałoby się z jeszcze większym obciążeniem.

Alternatywnym rozwiązaniem mogłoby być połączenie nadzoru rodzica lub opiekuna z obowiązkiem jego cyklicznych konsultacji w poradni wychowawczo-zawodowej lub innej specjalistycznej poradni zajmującej się działalnością psychologiczno-pedagogiczną (np. rodzinnego ośrodka diagnostyczno-konsultacyjnego). W ramach konsultacji rodzic lub opiekun mógłby liczyć na fachowe porady w zakresie wychowania, a także na uzyskanie odpowiedzi na pytania i problemy pojawiające się w ramach sprawowanego nadzoru.

Należy podkreślić, że skoro sąd rodzinny decyduje się orzec ten środek, to sposób jego realizacji i kryterium oceny tej realizacji nie powinny ograniczać się tylko do systematycznego składania przez rodziców lub opiekuna sądowi rodzinnemu cyklicznych sprawozdań. Orzeczenie odpowiedzialnego nadzoru rodziców lub opiekuna powinno być wykorzystane również do wzmacniania relacji pomiędzy rodzicem, a dzieckiem i służyć rozbudowywaniu kompetencji wychowawczych tego pierwszego.

Kolejnym instrumentem pogłębiania funkcji opiekuńczo-wychowawczej jest możliwość zobowiązania rodziców lub opiekuna do określonego zachowania (art. 7 u.p.n.). Na gruncie tego przepisu sąd rodzinny może zobowiązać rodziców nieletniego wykazującego przejawy demoralizacji do popraw warunków bytowych lub zdrowotnych nieletniego, a także do ścisłej współpracy ze szkołą lub specjalistycznymi poradniami. Ponadto sąd rodzinny może zobowiązać rodziców do naprawienia wyrządzonej szkody (art. 7 § 1 u.p.n.). Orzekając wobec rodziców określony obowiązek, sąd może zwrócić się do odpowiednich instytucji o udzielenie niezbędnej pomocy w poprawie warunków wychowawczych, bytowych lub zdrowotnych nieletniego (art. 6 § 3 u.p.n.).

Z jednej strony sąd rodzinny otrzymał od ustawodawcy kompetencje do wskazywania rodzicom pewnych zachowań, wyznaczania konkretnych obowiązków, a z drugiej – może zwrócić się do określonych instytucji również w celu pomocy w realizacji tych zachowań. Z tego względu środki określone w art. 7 § 1 pkt 1 u.p.n. można określić jako środki wsparcia wychowawczego rodziców, które mogą służyć niewydolnym wychowawczo rodzicom w realizowaniu władzy rodzicielskiej, a tym samym prawidłowym kształtowaniu postaw nieletnich. Nie należy bowiem wykluczyć sytuacji, w których sąd rodzinny lub też inne instytucje winny udzielić wsparcia, pomocy wskazówek w realizowaniu przez nich obowiązków względem dziecka.

Poza nakładaniem na rodziców ww. obowiązków, sąd rodzinny może również w przypadku, gdy rodzice lub opiekun nieletniego uchylają się od wykonania obowiązków, wymierzyć im karę pieniężną w wysokości od 50 do 1500 złotych (art. 8 § 1 u.p.n.). Wprowadzenie sankcji za uchylanie się rodziców od nałożonych na nich przez sąd obowiązków ma stanowić element ich dyscyplinowania. Ten rodzaj środka w postaci kary pieniężnej służy wyegzekwowaniu nałożonych na rodziców obowiązków³⁸, ponieważ sąd obowiązany jest do uchylenia nałożonej kary w całości lub części, jeżeli w ciągu 14 dni osoba ukarana usprawiedliwi niezrealizowanie obowiązku lub przystąpi do jego wykonania (art. 8 § 2 u.p.n.).

Niestety dane przedstawione w tabeli nr 1 wskazują, że sądy rodzinne bardzo rzadko korzystają z tego środka, pozbawiając tym samym szanse na kształtowanie świadomych postaw rodzicielskich i angażowanie rodziców w proces resocjalizacji ich dzieci. Nie wykorzystują tym samym potencjału wyspecjalizowanych instytucji do wspierania i pogłębiania realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczej rodzin.

Z przepisami zawartymi w u.p.n. dotyczącymi pogłębiania funkcji opiekuńczo-wychowawczej rodzin korespondują przepisy k.r.o. określające zakres władzy rodzicielskiej (art. 95 i 96 k.r.o.)³⁹ i zasady jej modyfikacji przez sąd rodzinny (art. 109, 110 i 110 k.r.o.). *Ratio legis* stworzenia przepisów o władzy rodzicielskiej wynika z konieczności zapewnienia małoletniemu dziecku, nieposiadającemu jeszcze należytego rozeznania ani doświadczenia, należytej pieczy nad jego osobą i majątkiem⁴⁰. Dlatego z punktu widzenia systemowego, równoległego oddziaływania na nieletniego i jego rodzinę nie powinny znikać z pola widzenia wskazane przepisy k.r.o. Szczególnie istotny jest art. 109 k.r.o, który dotyczy ograniczenia władzy rodzicielskiej. Zawiera on katalog uprawnień dla sądu do ingerencji we władzę rodzicielską, gdy dobro dziecka jest zagrożone. Przepis ten przewiduje możliwość nałożenia na rodziców szeregu nakazów i zakazów, aby te zagrożenia usunąć. Ograniczenie władzy rodzicielskiej ma zatem na celu skorygowanie sytuacji w rodzinie⁴¹. Polega ona na

³⁸ W. Patulski, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, „Nowe Prawo” 1983, nr 1, s. 12.

³⁹ Zob. szerzej nt. władz rodzicielskiej: H. Haak, *Władza rodzicielska. Komentarz*, Toruń 1995, s. 45 i n.; J. F. Strzebińczyk, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2016, s. 257 i n.

⁴⁰ A. Zieliński, *Prawo rodzinne i opiekuńcze w zarysie*, Warszawa 2000, s. 271.

⁴¹ M. Andrzejewski [w:] *Prawna ochrona rodziny – skrypt dla studentów pedagogiki i innych nauk penalitycznych*, red. M. Andrzejewski, K. Jach, Warszawa 2018, s. 101.

nałożeniu przez sąd rodzinny na rodziców określonych obowiązków lub zakazów. Część z nich jest tożsama z nakazami, które sąd rodzinny może nałożyć na rodziców na podstawie art. 7 u.p.n. Z uwagi na to, że zakres obowiązków nakładanych przez sąd w postępowaniu z nieletnimi w całości zawiera się w zakresie ograniczenia władzy rodzicielskiej, można uznać, że nałożenie ich w trybie postępowania z nieletnimi stanowi *de facto* ograniczenie władzy rodzicielskiej.

W związku z tym należy rozważyć możliwość ograniczenia władzy rodzicielskiej w postępowaniu toczącym się według przepisów u.p.n. Za przyjęciem takiego rozwiązania przemawiają dwa zasadnicze argumenty.

Po pierwsze, w jednym postępowaniu będzie można szybciej, a przez to skuteczniej oddziaływać na nieletniego i jego środowisko rodzinne. Obecnie nałożenie obowiązków na rodziców w związku z demoralizacją ich dziecka odbywa się na podstawie przepisów u.p.n., natomiast ograniczenie władzy rodzicielskiej wymaga wszczęcia odrębnej procedury.

Po drugie, jak wskazano wyżej, ingerencja we władzę rodzicielską pozwala na bardzo wczesnym etapie skorygować postępowanie rodziców wobec dziecka nieposiadającego dostatecznego rozeznania ani doświadczenia. Szczególnie jest to ważne w stosunku do dzieci bardzo młodych, wykazujących wczesne przejawy niedostosowania społecznego, które w pierwszej kolejności potrzebują właściwej opieki ze strony rodziców niż środków instytucjonalnego oddziaływania na ich rozwój. Przyjęcie takiego rozwiązania pozwoli na bardzo wczesną korektę procesu wychowawczego, nadając tym samym przepisom postępowania z nieletnimi charakter zdecydowanie bardziej profilaktyczny, jak jest to obecnie.

Chodzi przede wszystkim o nieletnich będących na etapie rozwojowym, określanym w psychologii rozwojowej jako młodszy wiek szkolny. Okres ten trwa od 7. do 10.–12. roku życia. W tym czasie dzieci stają się bardziej świadome swych stanów emocjonalnych i ich wpływu na zachowanie. Chodzi tu przede wszystkim o doskonalenie się samokontroli. Dzieci potrafią coraz lepiej dostosować swoją ekspresję do wymagań społecznych⁴².

Rozwój społeczny dzieci w młodszym wieku szkolnym w dalszym ciągu głównie jest determinowany przez środowisko rodzinne. Do zachowań prospołecznych, które pozytywnie wpływają na proces socjalizacji należy zaliczyć postawę wzajemnej życzliwości wyrażanej przez członków rodziny, jak również wobec innych osób. Także bardzo istotną rolę odgrywa prawidłowa postawa rodziców w stosunku do szkoły i nauczycieli⁴³. Czynnikiem destrukcyjnie wpływającym na proces socjalizacji dzieci jest postawa wzajemnej wrogości między rodzicami, rodzeństwem lub innymi członkami rodziny⁴⁴. Trzeba pamiętać, że w tym okresie w życiu dziecka zachodzi bardzo duża i poważna zmiana, ponieważ zaczyna naukę w szkole, co wiąże się z szeregiem wyzwań, których wcześniej dziecko nie doświadczało. Od tego, w jaki sposób sobie z nimi poradzi, zależy rozwój jego poczucia kompetencji. Zmiany w sfe-

⁴² B. Harwas-Napierała, J. Trempała, *Psychologia rozwoju dziecka*, Warszawa 2000, s. 152–153.

⁴³ Z. Skorny, *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, Warszawa 1976, s. 137.

⁴⁴ Z. Skorny, *Proces...*, s. 137.

rze poznawczej, emocjonalnej, moralnej, jak również umiejętność budowania właściwych relacji z dorosłymi, w tym z nauczycielami i rówieśnikami⁴⁵, dają szansę zakończenia tej fazy rozwoju z poczuciem bycia przez dziecko kompetentną jednostką.

Młodszy wiek szkolny jest okresem, w którym dzieci zaczynają łączyć się w grupy skupiające wspólne zainteresowania. Stanowią one podstawę kształtowania się trwałych relacji koleżeńskich⁴⁶. Kontakty nawiązane w tym okresie przez dziecko często przesądzają o dalszym jego rozwoju⁴⁷. Dziecko stopniowo coraz bardziej zaczyna liczyć się z opinią kolegów⁴⁸.

Omawiany okres rozwojowy jest zdominowany przede wszystkim przez naukę szkolną, co w dużym stopniu przyczynia się do znacznej intensyfikacji rozwoju. Zajęcie pozycji ucznia jest pewnym znaczącym krokiem w procesie kształtowania się osobowości. Do jej rozwoju przyczyniają się także kontakty z rówieśnikami, uczniami tej samej klasy⁴⁹. Należy także podkreślić, że instytucjonalne nauczanie i wychowanie (chodzi przede wszystkim o przedszkole i szkołę) ma szczególny wpływ na rozwój psychiczny dzieci wychowywanych w środowiskach mniej stymulujących, do których należy zaliczyć środowisko wiejskie, rodziny, w których rodzice mają niskie wykształcenie, jak również te, które mają charakter patologiczny⁵⁰.

Jak wynika z powyższego, na tym etapie rozwojowym wpływ czynników środowiskowych – przede wszystkim rodziny, środowiska szkolnego i rówieśniczego – ma duże znaczenie dla dalszego rozwoju psychospołecznego dziecka. Szczególnie dzisiaj, gdy środowisko szkolne stwarza szereg zagrożeń dla prawidłowego rozwoju dziecka, potrzeba jest ścisłej współpracy tego środowiska z rodzicami, co powinno w niektórych przypadkach być stymulowane i kontrolowane przez właściwe instytucje (np. przez kuratora albo asystenta rodziny).

7. Rola sądu rodzinnego w postępowaniu z nieletnimi

Z punktu widzenia prawidłowego funkcjonowania systemu postępowania z nieletnimi bardzo ważna jest rola sądu rodzinnego. Z wywiadów przeprowadzonych z pracownikami instytucji resocjalizacyjnych wynika, że współpraca z sądami rodzinnymi nie zawsze służy dobru nieletniego. Jako uzasadnienia takiej oceny wskazywano, iż sądy rodzinne często nie chcą przychylić się do wniosków kierowanych przez te instytucje np. w zakresie przeniesienia wychowanka do innej placówki z powodów wychowawczych. Sądy rodzinne niechętnie również zmieniają orzeczone środki wychowawcze, czyniąc to dopiero po wpłynięciu któregoś z kolei

⁴⁵ A. I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska, *Psychologia rozwoju człowieka*, Sopot 2016, s. 165.

⁴⁶ B. Harwas-Napierała, J. Trempała, *Psychologia...*, s. 153.

⁴⁷ P.E. Bryant, A.M. Colman, *Psychologia rozwojowa*, Poznań 1997.

⁴⁸ Z. Skorny, *Proces...*, s. 154.

⁴⁹ M. Porębska, *Osobowość i jej kształtowanie w dzieciństwie i młodości*, Warszawa 1982, s. 157–172.

⁵⁰ S. Guz, *Rozwój i kształtowanie osobowości w okresie wczesnoszkolnym*, Warszawa 1987, s. 175.

wniosku w tej sprawie. Często skutkiem takiego zaniechania jest niemożność podjęcia właściwych środków oddziaływania z uwagi na zbyt krótki okres czasu ich trwania. Tym samym czas przeznaczony na skuteczne oddziaływanie wychowawcze często zostaje zmarnowany.

Powyższe oceny znajdują potwierdzenie w wynikach wielu badań dotyczących rozstrzygnięć sądów rodzinnych w stosunku do nieletnich. Zauważa się w nich, że sądy rodzinne nieczęsto korzystają z możliwości jednoczesnego orzekania kilku środków wychowawczych jednocześnie⁵¹. Także wnioski z badań przeprowadzonych przez D. Woźniakowską-Fajst dotyczących nieletnich dziewcząt są niepokojące. Z przeprowadzonych badań wynika, że co druga sprawa nie została zakończona zastosowaniem środków wychowawczych. Zauważalny był również wysoki odsetek spraw, w których podjęto decyzję o niewszczynianiu postępowania, zważywszy, że sądy rodzinne w takim przypadku dysponują stosunkowo małą wiedzą na temat sytuacji nieletnich⁵².

Na problem jakości orzecznictwa w stosunku do nieletnich zwraca również uwagę W. Klaus. Akcentuje on przede wszystkim niewykorzystywanie całego katalogu środków, który jest do dyspozycji sądu rodzinnego, a także brak wnikliwej analizy każdego rozpatrywanego przypadku, co przekłada się na skuteczność orzekanych środków. Należy w pełni podzielić sugestie autora, który takiego stanu rzeczy dopatruje się m.in. w braku wiary w skuteczność innych środków, braku głębszej refleksji nad wydawanymi orzeczeniami, a także w rutynie⁵³.

Odnosząc się do roli sądów rodzinnych w systemie postępowania z nieletnimi, warto przypomnieć, że *ratio legis* dla ich wyodrębnienia było przyjęcie założenia, że zakres zadań sądów dla nieletnich – a później rodzinnych – powinien obejmować kwestie dotyczące zarówno nieletnich, jak i ich rodzin. Podkreślano przy tym, że skupienie się sądu jedynie na nieletnim pozbawiłoby go możliwości zapoznania się z głównym źródłem zachowań dewiacyjnych, które upatrywano w zaniedbaniach wychowawczych rodziców⁵⁴. Ze względu na złożony charakter problematyki przestępczych zachowań nieletnich przyjęto założenie, że sędzia zajmujący się problematyką nieletnich wykaże się nie tylko fachową wiedzą prawniczą, ale również znajomością psychiki dziecka. Uznano również za konieczne pogłębianie przez sędziów zajmujących się nieletnimi wiedzy z zakresu pedagogiki, psychologii i opieki społecznej nad dzieckiem⁵⁵. Uzasadnieniem dla wykształcenia się odrębnego sądownictwa ds. nieletnich miało towarzyszyć merytoryczne przygotowanie sędziów, których pozaprawnicza wiedza powinna pozwolić na podejmowanie skutecznych oddziaływań resocjalizacyjnych uwzględniających bardzo szeroki kontekst źródłowy dewiacyjnych zachowań nieletnich⁵⁶. Dlatego

⁵¹ Zob. szerzej nt. uwag dotyczących orzekanych środków wychowawczych przez sądy rodzinne: R. Szczepanik, A. Jaros, M. Staniaszek, *Sąd nad demoralizacją nieletnich. Konteksty wychowawcze*, Łódź 2018, s. 80 i n.

⁵² D. Woźniakowska-Fajst, *Nieletnie. Niebezpieczne, niegrzeczne, niegroźne?*, Warszawa 2010, s. 353 i n.

⁵³ W. Klaus, *Dziecko przed sądem. Wymiar sprawiedliwości wobec przestępczości młodszych nieletnich*, Warszawa 2009, s. 350 i n.

⁵⁴ S. Czerwiński, *Walka z przestępczością nieletnich*, „Głos Sądownictwa” 1937, nr 3, s. 208.

⁵⁵ M. Cieślak, *O represji do opieki (rzut oka na ewolucję zasad odpowiedzialności nieletnich)*, „Palestra” 1997, nr 1, s. 37.

⁵⁶ Zob. szerzej nt. przyczyn wyodrębniania się sądownictwa dla nieletnich: P. Kobes, *Funkcje kuratora...*, s. 26 i n.

należy rozważyć potrzebę obligatoryjnego doksztalcania sędziów rodzinnych w obszarze pedagogiki, psychologii czy kryminologii, ponieważ studia prawnicze nie dostarczają – poza kryminologią – nawet podstawowej wiedzy z tych dyscyplin. A to wiedza z ich zakresu, a nie umiejętność dokonywania kwalifikacji prawnej czynu, stanowić powinna podstawę orzekania w sprawach nieletnich. Być może warto rozważyć również konieczność odbywania odrębnej aplikacji sędziowskiej, podczas której przyszli sędziowie w szerszym nich dotychczas zakresie poznają bardzo złożoną etiologię niepożądanych zachowań nieletnich i skuteczne sposoby zapobiegania oraz przeciwdziałania im⁵⁷.

8. Uwagi do tytułu u.p.n.

W odniesieniu do obowiązującej u.p.n. dostrzegalna jest pewna niekonsekwencja. Z jednej strony zarówno w doktrynie i judykaturze nie ma wątpliwości co do tego, że regulacje prawne w niej zawarte mają na celu zapobieganie pogłębiającej się demoralizacji nieletnich i tym samym chronić ich przed dalszymi negatywnymi konsekwencjami tego procesu. Jednakże z drugiej strony istnieją opory przed zbyt szybkim i nieprzemyślanym sięganiem po rozwiązanie w niej przyjęte z uwagi na obawę przed stygmatyzacją nieletnich, zbyt wczesną ingerencją w ich proces rozwojowy i zbyt wczesnym „pociąganiem nieletnich do odpowiedzialności”. Emblematycznym przykładem takiego podejścia jest stanowisko A. Strzembosza, który wskazuje, że u.p.n. nie powinna być stosowana wobec zbyt młodych nieletnich, gdyż w pewnym wieku dziecka trudno mówić o jakiegokolwiek odpowiedzialności, nawet tak specyficznej, jaką ponoszą nieletni⁵⁸. Wydaje się, że dość często przepisy ujęte w u.p.n. traktowane są – choć nie wprost – jako *quasi* odpowiedzialność nieletnich, którzy ze względu na swój wiek nie mogą być potraktowani jak dorośli sprawcy przestępstw.

Ta niespójność w myśleniu o podejściu do nieletnich mogłaby zostać wyeliminowana m.in. przez zmianę tytułu ustawy regulującej postępowanie z nieletnimi. Tytuł ten mógłby brzmieć: „Ustawa o opiece i wychowaniu nieletnich”. Wskazywałby on jednoznacznie, że w stosunku do dzieci wykazujących przejawy niedostosowania społecznego stosowane są rozwiązania mające ich chronić przed niedostosowaniem społecznym i wszystkimi negatywnymi konsekwencjami tego zjawiska. Taki tytuł wskazywałby, że nie chodzi o „odpowiedzialność” tylko o opiekę i wychowanie.

Choć zmiana samej nazwy nie zmienia w praktyce sposobu oddziaływania, to może przyczynić się do tego, że organy i instytucje zajmujące się nieletnim wykazującymi przejawy negatywnego zachowania przestaną postrzegać przepisy w niej zawarte jako swego rodzaju surogat odpowiedzialności. Jednocześnie będą świadomie stosować zawarte w niej instytucje w przypadku bardzo wczesnego wystąpienia symptomów tych zachowań.

⁵⁷ Zob. podobnie W. Klaus, *Dziecko...*, s. 352.

⁵⁸ A. Strzembosz, *Model...*, s. 50–51.

9. Dostosowanie środków oddziaływania do współczesnych realiów życia społecznego

Opracowując zakres zmian w obowiązujących przepisach dotyczących postępowania z nieletnimi, należy również zwrócić uwagę na problem aktualności obowiązujących przez wiele dziesięcioleci rozwiązań w tym zakresie. Nie wolno zapominać, że u.p.n. był tworzony w zupełnie innej rzeczywistości, w oparciu o inne założenia. Inna była też kondycja rodziny, szkoły, inne zagrożenia, inne możliwości oddziaływań wychowawczych. Te wszystkie kwestie wymagają ponownej głębokiej analizy, która – wydaje się – nie została jeszcze przeprowadzona na potrzeby kompleksowej reformy systemu reakcji na naganne społecznie zachowania i postawy nieletnich.

Przede wszystkim regulacje prawne dotyczące zasad współpracy z rodzinami nieletnich winny być poprzedzone analizą aktualnej kondycji społecznej rodziny, a dokładnej rzecz ujmując, środowiska wychowawczego, w którym przebywają. Na przestrzeni blisko 40 lat obowiązywania u.p.n. w tym zakresie nastąpiły znaczące zmiany. Nie zawsze bowiem nieletni wychowują się w dotychczas tradycyjnie postrzeganej rodzinie. Coraz więcej dzieci wychowywanych jest bowiem w nieformalnych związkach, w których dzieci są wychowane nie tylko przez biologicznych rodziców, ale również przez ich partnerów życiowych. Dużo dzieci wychowuje się także w rodzinach zrekonstruowanych, itp. Również zmiany społeczno-gospodarcze na przestrzeni tych lat stały się źródłem problemów i nowych wyzwań dla nieletnich i ich rodziców oraz wzajemnych relacji pomiędzy nimi. Należy chociażby tu wspomnieć o tym, że coraz mniej czasu rodzice poświęcają swoim dzieciom, które rekompensują to sobie w Internecie. Dlatego diagnoza współczesnej rodziny jest kluczowa do tego, aby poznać problemy, z którymi się zmagają i jakość relacji pomiędzy jej członkami. Ta wiedza pozwoli na optymalne opracowanie strategii równoczesnego oddziaływania na nieletnich i ich środowiska wychowawcze.

Również ponowne określenie miejsca szkoły w procesie wychowania i kształtowania postaw społecznych dzieci wymaga uprzedniej diagnozy jej stanu i problemów, z którymi się zmagają. Proste przeniesienie pewnych zadań na szkołę związanych z procesem resocjalizacji nieletnich wydaje się być pozbawione praktycznego uzasadnienia. Przez ostatnie dziesięciolecia uległa zmianie funkcja społeczna szkoły, która utraciła rolę wychowawczą, jaką posiadała w czasie uchwalenia u.p.n. Warto zwrócić uwagę, że z chwilą zapoczątkowania nowego systemu społeczno-gospodarczego rozpoczęła się stopniowa deprecjacja szkoły i obniżenie autorytetu w procesie oddziaływania na dzieci i młodzież. Szkole odebrano w zasadzie kompetencję do wychowania, pozostawiając jej jedynie realizowanie zadań edukacyjnych.

Kolejną kwestią wymagającą krytycznej analizy jest katalog środków wychowawczych stosowanych wobec nieletnich. Potrzeba ta wynika nie tylko z faktu tworzenia prawa odpowiadającego na aktualne wyzwania, ale również praktyczne odniesienie. Otóż często sądy rodzinne uchylają się od wydawania postanowień o skierowaniu nieletnich do zakładów poprawczych z uwag na to, że nie zostały wykorzystane jeszcze inne środki wychowawcze

istniejące w art. 6 u.p.n. Warto zauważyć, że dzisiaj ciężko znaleźć organizację młodzieżową, która chciałby się zajmować nieletnimi, którzy weszli w konflikt z prawem. System takich organizacji po roku 1990 załamał się. Podobnie wygląda sytuacja ze środkiem w postaci nadzoru osoby godnej zaufania. Przedstawione na początku opracowania dane dotyczące orzekanych środków wychowawczych, pokazują, że oba wskazane środki nie mają żadnego znaczenia w postępowaniu z nieletnimi.

II. Kluczowe problemy skuteczności oddziaływań resocjalizacyjnych w MOW i ZP

1. Profil wychowanków młodzieżowych ośrodków wychowawczych

Skierowanie nieletniego do MOW jest jednym ze środków wychowawczych, który może orzec sąd rodzinny (art. 6 pkt 9 u.p.n.).

Młodzieżowe ośrodki wychowawcze są przeznaczone dla nieletnich niedostosowanych społecznie, którzy wymagają specjalnej organizacji nauki, metod pracy, wychowania, pomocy psychologiczno-pedagogicznej i resocjalizacji, a także dla nieletnich niedostosowanych społecznie z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, którzy także wymagają specjalistycznego oddziaływania (§ 13 rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z 11 sierpnia 2017 r. w sprawie publicznych placówek oświatowo-wychowawczych, młodzieżowych ośrodków wychowawczych, młodzieżowych ośrodków socjoterapii, specjalnych ośrodków szkolno-wychowawczych, specjalnych ośrodków wychowawczych, ośrodków rewalidacyjno-wychowawczych oraz placówek zapewniających opiekę i wychowanie uczniom w okresie pobierania nauki poza miejscem stałego zamieszkania⁵⁹). Według stanu na dzień 10 września 2020 r. w Polsce funkcjonuje 94 MOW, w tym 93 placówki przeznaczone dla nieletnich w normie intelektualnej⁶⁰.

Podstawowym celem MOW jest resocjalizacja poprzez eliminowanie przejawów niedostosowania społecznego oraz przygotowanie wychowanków do samodzielnego i odpowiedzialnego życia po opuszczeniu ośrodka (§ 14 ust. 1 r.p.p.). Powyższe cele powinny być realizowane przede wszystkim poprzez „zintegrowaną działalność dydaktyczną, korekcyjno-wyrównawczą, opiekuńczą i terapeutyczną, przygotowanie do pracy zawodowej, odnalezienie się na rynku pracy, współpracę z rodzicami oraz z organizacjami i stowarzyszeniami społecznymi działającymi na rzecz dzieci, młodzieży i rodziny”⁶¹.

Rzeczywisty obraz warunków i problemów, z którymi muszą się mierzyć MOW, bardzo utrudnia lub wręcz uniemożliwia realizację wskazanych celów.

⁵⁹ Dz. U. poz. 1606 (dalej: r.p.p.).

⁶⁰ <https://www.ore.edu.pl/2017/10/system-kierowania-mlodziezowe-osrodki-wychowawcze/> (dostęp: 12.09.2020 r.).

⁶¹ Informacja o działalności młodzieżowych ośrodków wychowawczych, Informacja o wynikach kontroli Najwyższej Izby Kontroli, Warszawa 2017, s. 5 (dalej: Informacja o wynikach NIK).

Generalnie można wyróżnić dwa źródła problemów uniemożliwiających MOW optymalne funkcjonowanie. Pierwsze wynikają z profilu nieletnich kierowanych do tych placówek, a drugie – z określonych prawem zasad funkcjonowania.

Jeśli chodzi o profil nieletnich umieszczanych w opisywanych placówkach resocjalizacyjnych należy wskazać, że jedną z głównych przyczyn kierowania nieletnich do MOW są popełnione przez nich czyny karalne o wysokim stopniu szkodliwości społecznej (kradzieże, kradzieże z włamaniem, rozboje, groźby karalne, handel narkotykami). Warto przypomnieć, że dane zestawione w przedstawionych na początku tabelach 4 i 5 wskazują na to, iż blisko połowa populacji wychowanków MOW stanowią osoby, które popełniły czyny karalne.

Przeprowadzone badania wskazują również, że większość osób przebywających w MOW jest sprawcą nawet powyżej trzech czynów karalnych (66%), co pozwala na stwierdzenie, iż: „zbadani wychowankowie (...) są tak zwanymi seryjnymi, rutynowymi sprawcami czynów karalnych”⁶².

Zarówno z danych ilościowych, jak również z wyżej przytoczonych badań wynika, że z jednej strony w MOW przebywają nieletni (dzieci) mający problemy w nauce i pewne deficyty w zakresie dostosowania społecznego, a z drugiej – nieletni o bardzo wysokim stopniu demoralizacji, mający na swoim koncie wiele czynów karalnych. W takim stanie rzeczy ta druga grupa nieletnich w sposób destrukcyjny oddziałuje na pierwszą. Z tego względu skierowanie nieletnich do MOW skutkuje nierzadko ich większą demoralizacją po opuszczeniu placówki. Często dopiero MOW staje się pierwszym miejscem zetknięcia z podkulturą przestępczą, przemocą, czy też zdobycia podstawowej wiedzy na temat sposobu popełniania określonych przestępstw.

Z przeprowadzonych wywiadów wynika również, że do MOW trafiają często nieletni mający problemy z różnymi substancjami uzależniającymi. Ten stan rzeczy został potwierdzony również w badaniach, z których wynika, że 50% wychowanków stosuje narkotyki, natomiast 24% z nich miało kontakt z dopalaczami⁶³.

Chociaż MOW nie są placówkami leczniczymi tylko wychowawczymi, to przeprowadzone badania wykazały, że 8% wychowanków wykazuje zachowania suicydalne, 18% podlega leczeniu psychiatrycznemu, u 10% zdiagnozowano chorobę psychiczną, a 8% wykazuje organiczne uszkodzenia układu nerwowego. Według autora badań, gdyby: „zsumować częstotliwość zaburzeń zdrowia psychicznego nieletnich leczonych psychiatrycznie, wykazujących tendencje samobójcze, zdiagnozowanych psychiatrycznie chorobą psychiczną i posiadających organiczne uszkodzenia centralnego układu nerwowego, to nieletni ci stanowią 20,8% wszystkich nieletnich, wykazujących jakiekolwiek zaburzenia zdrowia psychicznego. Jest to więc średnio ponad dwóch wychowanków na grupę wychowawczą liczącą 10–12 wychowanków”⁶⁴.

⁶² M. Kranc, *Metodyka procesu resocjalizacji w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych*, Kraków 2018, s. 39.

⁶³ M. Kranc, *Metodyka...*, s. 40.

⁶⁴ M. Kranc, *Metodyka...*, s. 42.

Na problem wychowanków z zaburzeniami zdrowia psychicznego zwraca się również uwagę w MOW w Szklarskiej Porębie. W roku szkolnym 2020/2021 przebywa w tamtejszej placówce obecnie 58 wychowanków, w tym 10 osób objętych jest leczeniem psychiatrycznym-uzależnienia, zaburzenia emocji i zachowania⁶⁵. Nieco wyższy odsetek wychowanków z tymi problemami występuję w MOW w Lwówku Śląskim⁶⁶.

Z powyższym obrazem problemu zaburzeń psychicznych wśród wychowanków MOW korespondują dane zebrane na potrzeby niniejszego opracowania z jednej z poradni psychologiczno-pedagogicznej.

Tabela 8. Liczba uczniów MOW w latach 2015–2020, którym Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna w Jaworze wydała orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego

Rok szkolny	Ilość wydanych wszystkich orzeczeń ze względu na niedostosowanie społeczne	Ilość wydanych orzeczeń ze względu na niedostosowanie społeczne i niepełnosprawność intelektualna	Razem
2015/2016	b.d.	10	10
2016/2017	2	7	9
2017/2018	6	10	16
2018/2019	12	8	20
2019/2020	6	13	19
RAZEM	26	48	74

Źródło: Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna w Jaworze.

Z przedstawionego zestawienia wynika, że na przestrzeni 5 lat Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna w Jaworze wydała więcej orzeczeń o potrzebie kształcenia specjalistycznego ze względu na dodatkową niepełnosprawność intelektualną, niż tylko ze względu na niedostosowanie społeczne dla nieletnich przebywających w Młodzieżowym Ośrodku Wychowawczym w Jaworze. Oznacza to, iż nieletni będący w normie intelektualnej są w mniejszości. Powyższe dane znajdują również odzwierciedlenie w populacji wychowanków MOW w Jaworze.

Tabela 9. Liczba wychowanków MOW w Jaworze przyjmujących leki ze wskazań psychiatrycznych w latach 2017–2019

Rok	Liczba wychowanków ogółem	Liczba wychowanków przyjmujących leki ze wskazań psychiatrycznych
2017	49	23
2018	53	19
2019	65	24

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych otrzymanych z MOW w Jaworze.

⁶⁵ Informacje przekazane przez Zastępcę Dyrektora Młodzieżowego Ośrodka Wychowawczego w Szklarskiej Porębie.

⁶⁶ Na podstawie prezentacji przekazanej przez pedagoga Młodzieżowego Ośrodka Wychowawczego w Lwówku Śląskim.

Dane z tabeli 9 pokazują, że znaczna populacja wychowanków korzystała ze wsparcia farmakologicznego lekami psychiatrycznymi w porównaniu do wszystkich wychowanków przebywających w tym czasie w MOW.

W kontekście omawiania populacji wychowanków pod kątem zdrowia psychicznego warto przytoczyć wyniki ogólnopolskich badań ankietowych prowadzonych wśród wszystkich dyrektorów MOW w Polsce, z których wynika, że najczęstszym zjawiskiem występującym w MOW są uzależnienia wychowanków od substancji (88% odpowiedzi), zaburzenia związane ze stosowaniem substancji psychoaktywnych (84% odpowiedzi) i zaburzenia nastroju, w tym depresja (83% odpowiedzi). Połowa respondentów wskazała zaburzenia snu (50% odpowiedzi), a niewiele mniej zadeklarowało występowanie u nieletnich zaburzeń nerwowych związanych z reakcją na ciężki stres – takich jak zaburzenia adaptacyjne, ostra reakcja na stres, zespół stresu pourazowego (48%)⁶⁷ oraz zaburzeń kontroli impulsów (47% odpowiedzi). W co czwartej placówce (26% odpowiedzi) przebywali wychowankowie z zaburzeniami osobowości, w tym borderline, a prawie w co drugiej pojawiły się uzależnienia behawioralne, w tym cyberuzależnienia (43% odpowiedzi)⁶⁸. Ponadto 73% ankietowanych dyrektorów wskazało, że powszechnym zjawiskiem jest to, iż do MOW trafiają nieletni wykazujący problemy zdrowia psychicznego⁶⁹.

W omawianym kontekście należy jednocześnie podkreślić, że 83% dyrektorów MOW sygnalizuje duże lub bardzo duże problemy z dostępem do specjalistycznej opieki psychiatrycznej. Wynikają one przede wszystkim z długich terminów oczekiwania na wizytę lekarską, braku wolnych miejsc w szpitalach psychiatrycznych, niewielkiej liczby poradni psychiatrycznych dla dzieci i młodzieży, braku wystarczającej liczby specjalistów, czy ze znacznej odległości od ośrodków zdrowia⁷⁰.

Mając powyższe na uwadze, należy rozważyć zmiany zasady kierowania nieletnich do MOW idące w tym kierunku, aby do tych placówek nie trafiali nieletni z powodu czynów karalnych lub uzależnienia, gdyż bardzo negatywnie wpływa to na pozostałych wychowanków. Można nawet stwierdzić, że z uwagi na swój charakter i stawiane cele, MOW nie są placówkami dla nieletnich sprawców czynów karalnych o wysokim poziomie demoralizacji. Tacy nieletni powinni być kierowani do zakładów poprawczych.

Ponadto konieczna jest specjalizacja MOW uwzględniająca zróżnicowanie intelektualne i psychiczny stan zdrowia nieletnich, kierowanych do tych placówek. Na brak specjalizacji MOW zwracają uwagę w wywiadach ich pracownicy. Ponadto na braki w tym zakresie wskazuje również Najwyższa Izba Kontroli⁷¹.

⁶⁷ Stresu pourazowego doznają osoby będące świadkiem lub uczestnikiem bardzo traumatycznego przeżycia.

⁶⁸ M. Paluch, *Profilaktyka problemów zdrowia psychicznego w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych w 2019 roku. Wyniki badania ankietowego*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2020, s. 6.

⁶⁹ M. Paluch, *Profilaktyka...*, s. 11.

⁷⁰ M. Paluch, *Profilaktyka...*, s. 13–14.

⁷¹ Informacja o wynikach NIK, s. 11.

Z uwagi na istotny problem ze zdrowiem psychicznym wychowanków MOW i towarzyszący jemu utrudniony dostęp do specjalistycznej opieki psychiatrycznej należy postulować obligatoryjne zatrudnienie psychiatrów w MOW. W dzisiejszym stanie prawnym w MOW obligatoryjnie muszą być zatrudnieni jedynie psycholodzy i pedagodzy, natomiast inni specjaliści – w zależności od potrzeb (§ 24 r.p.p.). Z wywiadów wynika, że samorządy starają się zaoszczędzić pieniądze i nie są skłonne zatrudniać psychiatrów. Stąd też trudności w dostępie do ich porad. Zatrudnienie tych specjalistów, choćby w ograniczonym wymiarze pracy, zdecydowanie poprawi dostęp do specjalistycznej opieki psychiatrycznej i pomoże na bieżąco rozwiązywać problemy zdrowia psychicznego wychowanków.

Na problem zróżnicowania wychowanków pod kątem stopnia demoralizacji i zdrowia psychicznego nakłada się kwestia dużego zróżnicowania pod względem wieku. Wychowankowie są grupowani przede wszystkim według kryterium zaawansowania edukacyjnego. Implikacją tego jest nierzadko duży przedział wiekowy nieletnich w grupach wychowawczych, co także utrudnia utrzymanie dyscypliny i ochronę młodszych wychowanków przed agresją starszych.

2. Orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalistycznego

Istotnym problemem w szybkim podejmowaniu działań wychowawczo-resocjalizacyjnych jest uzyskanie w krótkim czasie orzeczeń o potrzebie kształcenia specjalistycznego. Takie orzeczenie sporządza poradnia psychologiczno-pedagogiczna, w którym określa zalecane formy kształcenia specjalnego z uwzględnieniem rodzaju niepełnosprawności, w tym stopnia niepełnosprawności intelektualnej (art. 127 ust. 10 ustawy z 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe⁷²). Na podstawie tego orzeczenia w MOW zostaje opracowany dla każdego wychowanka z osobna indywidualny program terapeutyczny (dalej: IPT), według którego prowadzony jest całokształt oddziaływań resocjalizacyjno-rewalidacyjnych.

Orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalistycznego może zostać wydane jedynie na podstawie pisemnego wniosku rodzica dziecka bądź ucznia albo też na pisemny wniosek pełnoletniego ucznia (§ 5 pkt 1 rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z 7 września 2017 r. w sprawie orzeczeń i opinii wydawanych przez zespoły orzekające działające w publicznych poradniach psychologiczno-pedagogicznych)⁷³.

Konsekwencją tak ujętego zakresu osób uprawnionych do złożenia przedmiotowego wniosku jest to, że w wielu przypadkach rodzice nie są zainteresowani współpracą z MOW w tym zakresie. Często MOW kieruje do rodziców wychowanków stosowne pisma, które pozostają bez odpowiedzi.

⁷²T.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 910 ze zm. (dalej: p.o.)

⁷³Dz. U. poz. 1743 (dalej: r.o.z.o.).

Z kolei brak orzeczenia pociąga za sobą negatywne konsekwencje dla samych wychowanków i dla MOW. W przypadku wychowanka MOW nie może sporządzić IPT i tym samym wdrożyć wobec niego procesu korekcyjnego. Natomiast dla MOW brak orzeczenia wiąże się z konsekwencjami finansowymi. Jeżeli do końca września każdego roku wychowanek skierowany przez sąd rodzinny do MOW nie będzie miał orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalistycznego, to placówka ta nie otrzyma stosownego dofinansowania do nieletniego objętego potrzebą takiego kształcenia, o którym mowa w ustawie⁷⁴.

Na rozpatrywany problem zwróciła również uwagę Najwyższa Izba Kontroli, postulując, żeby to dyrektor odpowiedniej placówki miał z mocy prawa kompetencję do wystąpienia o sporządzenie takiego orzeczenia⁷⁵. Chcąc usprawnić i przyspieszyć wydawanie tych orzeczeń warto rozważyć, aby to sąd rodzinny w postanowieniu o orzeczeniu umieszczenia nieletniego w MOW umieszczał także stosowny wniosek o wydanie orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalistycznego.

W omawianym kontekście warto zwrócić uwagę na to, że ta bardzo ważna kwestia, która w znacznym stopniu ułatwiłaby pracę MOW była już eksponowana przez NIK w roku 2017, a problem – stosunkowo prosty do rozwiązania – nadal nie doczekał się adekwatnej reakcji ze strony Ministerstwa Edukacji.

3. Instytucjonalna współpraca z rodziną i jej pedagogizacja

Również problem współpracy z rodzinami nieletnich umieszczonych w MOW i ZP należy rozpatrywać łącznie z uwagi na izolacyjny charakter obu rodzajów instytucji, a tym samym ze względu na zmianę naturalnego środowiska wychowawczego wychowanków tych placówek.

Na wstępie należy wskazać, że obowiązujące regulacje prawne nie przewidują żadnych systemowych rozwiązań w tym zakresie, choć jest to jeden z podstawowych warunków skutecznej resocjalizacji i trwałego powrotu do życia zgodnego z regułami społecznymi. Świadczy o tym chociażby fakt, że prawie wszyscy dyrektorzy MOW objęci badaniem ankietowym wskazali na pierwszym miejscu środowisko rodzinne jako zasadniczą przyczynę problemów psychicznych wychowanków⁷⁶, a nierzadko rodzice nieletnich nie mają potrzeby utrzymywania kontaktu zarówno ze swoimi dziećmi, jak również z wychowawcami placówek, w których one przebywają. Ponadto rodzice nie do końca uświadamiają sobie źródło i wagę problemów, w tym także swoją rolę w procesie rozwojowym dzieci.

Praktyka współpracy instytucji resocjalizacyjnych o charakterze zamkniętym z rodzinami lub opiekunami wychowanków jest wypracowywana w poszczególnych placówkach i w znacznej mierze uzależniona jest od pomysłowości ich dyrektorów, możliwości finanso-

⁷⁴ Ustawa z 27 października 2017 r. o finansowaniu zadań oświatowych (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 2029).

⁷⁵ Informacja o wynikach NIK, s. 11–12.

⁷⁶ M. Paruch, *Profilaktyka...*, s. 14–15.

wych i lokalowych. W znacznej mierze to placówki resocjalizacyjne inicjują kontakt z rodzinami wychowanków, m.in. poprzez:

- a) zapraszanie rodziców na zakończenie roku szkolnego, choć w wielu przypadkach rodzice nie przyjeżdżają z powodów finansowych lub z braku zainteresowania dzieckiem;
- b) organizowanie najczęściej 1 raz w roku tzw. „drzwi otwartych” (w określonej sobotę), podczas których rodzice mają możliwość przyjazdu do placówki i rozmowy ze wszystkimi specjalistami na temat ich dziecka. Koszty pobytu (tj. poczęstunku lub obiadu, a w przypadku niektórych placówek także przenocowania) pokrywa dana instytucja ze środków własnych; również i w tym przypadku nie wszyscy rodzice chcą wykorzystać tę szansę;
- c) pedagogizację rodziny poprzez rozmowę telefoniczną. Wychowawcy wykorzystują okazję, gdy zadzwonią rodzice do dzieci i tą drogą starają się przekazać informacje na temat wychowanków, uwzględniając przy tym kształtowanie świadomości na temat potrzeb wychowawczych dzieci.

Jednakże te elementy współpracy z rodziną, choć bardzo ważne, są niewystarczające. Remedium na rozwiązanie problemu braku możliwości kształtowania właściwych postaw wobec wychowanków placówek izolacyjnych może być wykorzystanie kuratora lub asystenta rodziny jako łącznika pomiędzy MOW albo ZP i rodziną wychowanka. Udział tych podmiotów we współpracy z rodzinami wychowanków mógłby polegać na tym, że wychowawcy przekazywaliby informacje na temat zdiagnozowanych problemów wychowanka asystentowi rodziny, który wyjaśniałby te rodzicom nieletniego. Jednocześnie prowadziłby pedagogizację rodziny poprzez kształtowanie właściwych postaw rodzicielskich, których brak sprzyjał wejściu w nieletniego konflikt z prawem. Równolegle asystent rodziny lub kurator przekazywałby informacje wychowawcy na temat problemów rodzinnych wychowanka, które byłby z nim omawiane. Dzięki temu wychowanek po opuszczeniu placówki byłby wyposażony w kompetencje, które pozwoliłyby ograniczyć wpływ sytuacji rodzinnej na jego postawy i zachowanie.

4. Problem usamodzielniania wychowanków MOW i ZP

Nieletni umieszczeni w MOW mogą przebywać w nim z mocy prawa do ukończenia 18 lat (art. 73 § 1 u.p.n.). Wyjątkiem od tej zasady jest ukończenie 18 lat w trakcie trwania roku szkolnego. W takim przypadku sąd rodzinny może przedłużyć czas pobytu nieletniego w placówce do zakończenia roku szkolnego (art. 73 § 2 u.p.n.). Stworzenie nieletniemu szansy na zamknięcie pewnego okresu kształcenia jest słuszne. Nie oznacza to jednak, że nieletni opuszczający MOW ukończył określony rodzaj szkoły, zdobywając tym samym pewien stopień i rodzaj wykształcenia (np. gimnazjum, szkołę zawodową lub kurs specjalistyczny). Na ten problem zwrócono uwagę już roku 2001, stwierdzając, że większość wychowanków opusz-

czających placówki resocjalizacyjne nie posiada podstawowych kompetencji społecznych, które umożliwiłyby im w życiu społecznym i zawodowym. Jako przyczynę takiego stanu rzeczy wskazano długo przeżywaną traumę związaną z brakiem rodzinnego domu, niezaspokojoną potrzebą miłości, bezpieczeństwa, akceptacji, poczuciem niższej wartości⁷⁷.

W tym kontekście warto rozważyć wprowadzenie przepisów umożliwiających wychowankowi dłuższy pobyt w placówce, np. do 25. roku życia, na zasadach hostelu. Za takim rozwiązaniem przemawia kilka argumentów.

Po pierwsze – z uwagi na różny wiek nieletnich trafiających do MOW część z nich, z uwagi na niedługi okres do osiągnięcia pełnoletniości może przebywać w placówkach nawet 1 lub 2 lata. Ze względu na duże braki edukacyjne czas ten może być niewystarczający do ukończenia szkoły lub zdobycia specjalistycznych kwalifikacji, dzięki którym po wyjściu z MOW wychowanek będzie miał szanse znaleźć pracę.

Po drugie – do MOW trafiają nieletni, którzy po wyjściu stają się osobami pełnoletnimi. Jednakże w wieku 18 lat młodzi ludzie nie osiągają jeszcze pełnej dojrzałości, nie są ukształtowani psychicznie i społecznie, a często dochodząca do tego trudna sytuacja w rodzinie, brak rozwiązanych w niej problemów będących źródłem demoralizacji, może zniweczyć dotychczasową pracę wychowawczo-resocjalizacyjną.

Po trzecie – wychowankowie opuszczający MOW jako osoby pełnoletnie stykają się z problemami życia społecznego, których dotychczas nie znali. Chodzi przede wszystkim o umiejętność radzenia sobie z biurokracją administracyjną. Między innymi z tego powodu wychowankowie MOW powinni mieć możliwość stopniowego wchodzenia w dorosłość.

Remedium na powyższe problemy mógłby być wprowadzony hotelowy system pobytu w MOW. Polegałby on na tym, że po ukończeniu 18 lat wychowanek mógłby nadal przebywać w MOW do ukończenia 21 lat, w wyodrębnionej od pozostałych nieletnich części. Wychowanek musiałby podpisać umowę z MOW ustalającą zasady jego dalszego pobytu, która określałaby jego prawa i obowiązki. W ramach szerszej swobody funkcjonowania w placówce, dotychczasowy wychowanek mógłby nadal korzystać z oferty edukacyjnej MOW, podjąć pracę zarobkową i powoli się usamodzielniać korzystając z pomocy lub doradztwa wychowawców.

Podobne rozwiązania funkcjonują w domach dziecka prowadzonych chociażby przez Zespół Placówek Opiekuńczo-Wychowawczych Nr 1 w Warszawie.

Jeżeli nieletni z chwilą ukończenia 18. roku życia nie wyraziłby na przedłużenie swojego pobytu w MOW, to w takim przypadku należy rozważyć wprowadzenie rozwiązań prawnych, pozwalających na sprawowanie pewnego rodzaju opieki (asekuracji) w jego naturalnym środowisku. Wychowanek, który jako osoba dorosła, wraca do swojego otoczenia, nie powinien zostać bez wsparcia, jak to ma miejsce obecnie. W istniejącym stanie prawnym brak jest roz-

⁷⁷ T. Kaniowska, *Analiza zasadności umieszczania nieletnich w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych i młodzieżowych ośrodkach socjoterapii*. Ośrodek Rozwoju Edukacji, s. 23; [file:///C:/Users/Admin/Downloads/analiza-zasadnoci-umieszczania-nieletnich-w-mow-i-mos_all_4%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/analiza-zasadnoci-umieszczania-nieletnich-w-mow-i-mos_all_4%20(1).pdf) (dostęp: 20.10.2020 r.).

wiązań pozwalających na kontrolowanie procesu wchodzenia w dorosłość. Błędem jest bowiem zakładanie, że nieletni opuszczający placówkę resocjalizacyjną jest zdolny w pełni samodzielnie funkcjonować na wolności. Jak wskazano wcześniej bardzo często wychowankowie wracają do tych samych nierozwiązanych problemów, które przyczyniły się do ich demoralizacji. Z uwagi na duży odsetek rodzin dysfunkcyjnych wychowanków MOW, ich rodzice albo opiekunowie nierzadko nie są w stanie zaoferować nic więcej poza miejscem do spania. Nie potrafią pokierować i pomóc swoim dzieciom w rozwiązywaniu nowych, dotychczas nieznanych trudności. W podobny sposób mogłaby wyglądać oferta skierowana do wychowanków ZP.

Wyjściem naprzeciw temu problemowi mogłoby być przydzielenie przez sąd rodzinny na wniosek dyrektora placówki, osoby w rodzaju koordynatora. Nie powinien to być kurator zawodowy, ponieważ groziłoby to stygmatyzacją wychowanka w środowisku, gdyż ludzie w świadomości wiążą kuratora z demoralizacją i przestępczością. Taką rolę mogliby odgrywać koordynatorzy, o których była mowa w kontekście rozważań na temat nadzoru kuratora i roli kurateli.

5. Przygotowanie wychowanków MOW i ZP do życia po opuszczeniu placówek resocjalizacyjnych

Poza oddziaływaniami resocjalizacyjnymi prowadzonym w instytucjach resocjalizacyjnych o charakterze zamkniętym bardzo ważne jest wyposażenie wychowanków w kompetencje pozwalające im odnaleźć się w rzeczywistości po opuszczeniu tych placówek. Ponadto potrzebny jest system ich wspierania, nie tylko materialnego, w stawianiu pierwszych kroków w nowej rzeczywistości. Z tego względu placówki resocjalizacyjne wdrażają programy usamodzielniania wychowanków opuszczających MOW i ZP. Istnieje również instytucja czasowego umieszczenia nieletniego poza zakładem poprawczym i system wsparcia socjalnego.

5.1. Program usamodzielniania wychowanków realizowany w Zakładzie Poprawczym w Jerzmanicach-Zdroju

Z punktu widzenia efektywności procesu resocjalizacji wychowanków opuszczających placówki resocjalizacyjne duże znaczenie ma ich przygotowanie do funkcjonowania w środowisku otwartym, ponieważ najczęściej byli wychowankowie wracają do tego samego środowiska rodzinnego i tych samych problemów, które stanowiły źródło ich demoralizacji. Jednocześnie w okresie, w którym byli poddawani oddziaływaniom korekcyjnym, ich środowisko rodzinne takim procesom nie zostało podjęte.

Proces usamodzielniania wychowanków na przykładzie Zakładu Poprawczego w Jerzmanicach-Zdroju.

W ZP w Jerzmanicach-Zdroju podejmowane są kompleksowe działania na rzecz przygotowania wychowanków do życia w środowisku otwartym. Obejmują one 3 podstawowe elementy:

1. Zajęcia edukacyjno-poznawcze i zajęcia warsztatowe.
2. Indywidualny program usamodzielnienia wychowanka.
3. Grupę hostelową.

Ad 1. Zajęcia edukacyjno-poznawcze i zajęcia warsztatowe⁷⁸

Zajęcia edukacyjno-poznawcze obejmują następujące obszary:

- a) zdobycie podstawowej wiedzy z zakresu praw i obowiązków obywatela,
- b) przybliżenie z zakresu kompetencji instytucji społecznych: MOPS, PCPR,
- c) zaznajomienie z podstawowymi elementami prawa pracy (rodzajami umów, wynagrodzeniem za pracę, instytucjami ochrony pracy oraz urlopami pracowniczymi),
- d) poruszanie się wychowanków na rynku pracy (sposoby wyszukiwania ofert pracy, agencje pośrednictwa, powiatowe urzędy pracy, organizacje pozarządowe),
- e) poznanie metod poszukiwania interesujących ofert – wykorzystanie Internetu.

Natomiast zajęcia warsztatowe dotyczą:

- a) wypełniania druków,
- b) sposobu konstruowania życiorysu (CV) i listów motywacyjnych,
- c) kształtowania umiejętności autoprezentacji, niezbędnej podczas rozmowy kwalifikacyjnej, radzenia sobie ze stresem oraz komunikacją interpersonalną.

Wskazane wyżej działania zwiększą poziom wiedzy wychowanków, motywację, wiarę we własne siły, kształtowanie umiejętności planowania celów życiowych i podnoszenia kompetencji społecznych.

W roku szkolnym 2019–2020 odbyły się trzy zajęcia edukacyjne w każdej grupie wychowawczej prowadzone przez wychowawców w ramach projektu „Edukacja przeciwko wykluczeniu prawnemu”. Zajęcia miały na celu przybliżyć podstawowe pojęcia prawne, uświadomić wychowankom, że znajomość praw uczy samodzielności, pomaga chronić własne interesy i jest przydatna w życiu codziennym, a także do jakich organizacji mogą się zwrócić po pomoc w trudnych sytuacjach życiowych, jak reagować na pisma urzędowe i jak przebiegają postępowania sądowe. Podczas zajęć wychowankowie otrzymali materiały publikacyjne – książkę pt. „Przychodzi uczeń do poprawczaka” wraz z materiałami audio-wizualnymi do ćwiczeń podczas zajęć.

W latach 2015–2019 zostały zorganizowane kursy kwalifikacyjne, w których uczestniczyło w sumie 64 wychowanków:

⁷⁸ Elementy wychowawcze i edukacyjne procesu usamodzielniania wychowanków Zakładu Poprawczego w Jerzmanicach-Zdroju, opr. pedagog T. Popiołek.

- a) kurs spawacza z uprawnieniami Euro ukończyło 19 wychowanków,
- b) kurs uprawnienia operatora wózka jezdnego zdobyło 20 wychowanków,
- c) kurs prawa jazdy kat B ukończyło 17 wychowanków,
- d) kurs tokarza ukończyło 8 wychowanków.

Aby ułatwić wychowankom znalezienie pracy po opuszczeniu placówki, umożliwiono im również przystąpienie do egzaminów czeladniczych w wyuczonym zawodzie, zdobywając uprawnienia rzemieślnicze w zawodach: ślusarz, stolarz, cieśla, murarz, tynkarz. Poszukiwanie pracy jest jednym z najważniejszych kroków dla każdego młodego człowieka. Aby osiągnąć pożądany efekt, czyli znaleźć satysfakcjonującą i dobrze płatną pracę, należy się odpowiednio do tego przygotować.

Zdobycie dodatkowych kompetencji zawodowych (ukończenie kursów kwalifikacyjnych i zdobycie uprawnień rzemieślniczych) zdecydowanie zwiększy szanse na rynku pracy po opuszczeniu zakładu poprawczego, jak również zapewni lepszą aktywizację zawodową, integrację ze środowiskiem zewnętrznym, a także przyczyni się do pozyskania pełnych umiejętności w celu podjęcia samodzielnego życia.

Program „Usamodzielnienia” realizowany w Jerzmanicach-Zdroju jest procesem wprowadzającym nieletnich do podjęcia samodzielnego życia. Ma on na celu przygotowanie nieletnich do życia w warunkach wolnościowych poprzez łagodniejsze przejście z warunków pełnej dyscypliny i izolacji, a także zdobycie pełnych umiejętności do podjęcia samodzielnego życia po opuszczeniu zakładu poprawczego. W zależności od indywidualnej sytuacji życiowej obejmuje wszystkich wychowanków, którzy osiągnęli pełnoletniość. Osoby te po opuszczeniu zakładu zostają objęte pomocą właściwych instytucji społecznych mających na celu ich życiowe usamodzielnienie i integrację ze środowiskiem.

W celu realizacji działań na rzecz integracji społecznej wychowanków Zakład Poprawczy w Jerzmanicach-Zdroju utrzymuje stałą współpracę z następującymi partnerami: Liceum Ogólnokształcącym im. Jana Pawła II w Złotoryi, Towarzystwem Przyjaciół Dzieci w Legnicy, Klubem Sportowym „OLAWS” w Złotoryi, Towarzystwem Miłośników Ziemi Złotoryjskiej, Urzędem Gminy w Złotoryi, Starostwem Powiatowym w Złotoryi, Integracyjnym Zespołem Szkół Nr 20 w Legnicy, Zespołem Szkół Zawodowych w Złotoryi, Polskim Związkiem Wędkarskim Koło w Złotoryi, Jednostką Poszukiwawczo-Ratowniczą w Złotoryi, Bazą w Stanisławowie, Komendą Hufca ZHP w Złotoryi, Komendą Hufca ZHP we Wrocławiu, Nadleśnictwem w Złotoryi, Sołectwem Mojesz, Gm. Lwówek Śląski, Złotoryjskim Towarzystwem Tenisowym.

Dzięki zaproszeniu „Fundacji po DRUGIE”, która jest partnerem międzynarodowej kampanii na rzecz przeciwdziałania krzywdzeniu i przemocy wobec dzieci i młodzieży, wychowankowie mogli wziąć aktywny udział włączając się w tę kampanię, która ma na celu zapobieganie przemocy, edukację i profilaktykę.

W poprzednich latach wychowankowie (corocznie 4 wychowanków) wspólnie z wychowawcą uczestniczyli w Zlocie Motocyklowym w Parafii pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny w Lwówku Śląskim. Wychowankowie pomagali w przygotowaniach tej imprezy i jej zabezpieczeniu technicznym oraz w niej uczestniczyli, mając możliwość zwiedzania wystawy tematycznej, zapoznania się z historią motoryzacji i spotkania z pasjonatami hobby motoryzacyjnego. Impreza ta ma charakter cykliczny i co roku wychowankowie mogą w niej brać czynny udział.

W związku z potrzebą edukacji ekologicznej i prospołecznej od kilku lat placówka współpracuje z Nadleśnictwem w Lwówku Śląskim, angażując wychowanków do pracy na rzecz środowiska otwartego. W poprzednich latach w sumie 12 wychowanków brało udział w oczyszczaniu lasu z wiatrołomów, pozyskując drewno na potrzeby papiernicze i opałowe. Działania te przyczyniły się do zwiększenia świadomości nieletnich na temat ochrony środowiska naturalnego i poszanowania jego bogactw.

Od kilku lat ZP w Jerzmanicach-Zdroju współpracuje z sołectwem wsi Mojesz położonej na terenie Dolnego Śląska. Jest to wieś o historycznym znaczeniu, ponieważ toczyły się tam walki napoleońskie z wojskami rosyjskimi. Na pamiątkę „Bitwy Napoleońskiej” organizowana jest cyklicznie lokalna impreza polsko-francuska „Niecodzienne Jarmarki Dziedziczne” z inscenizacją „Bitwy Napoleońskiej”. Impreza ma charakter międzynarodowy we współpracy z zaprzyjaźnioną francuską gminą Noidans-les-Vesoul. Obserwatorami imprezy są również goście z Niemiec. Rokrocznie 4 wychowanków pod opieką wychowawcy ma możliwość uczestniczyć w życiu i rozwoju środowiska otwartego poprzez współpracę w przygotowaniach do tej imprezy oraz rekonstrukcji Bitwy Napoleońskiej (żołnierze, aktorzy, amatorzy i hobbyści odgrywają rolę postaci historycznych). Wychowankowie zapoznają się z dziejami tych terenów, historią walk o niepodległość Polski oraz poznają historię i współczesną kulturę francuską.

Także od kilku lat wychowankowie co roku w styczniu, uczestniczą w „Integracyjnym Balu Mikołajkowym” dla dzieci niepełnosprawnych z lekkim upośledzeniem umysłowym z Ośrodka Szkolno-Wychowawczego w Złotoryi. Wychowankowie w ramach wolontariatu wspólnie z młodzieżą z Liceum Ogólnokształcącego biorą czynny udział i poprzez zabawę opiekują się tymi dziećmi.

Organizując opisane wyżej działania, wychowawcy poznają potrzeby wychowanków oraz ich stopień zaangażowania w proces resocjalizacji.

Skutkiem wszystkich powyższych działań jest uwrażliwienie młodzieży na społeczeństwo, ułatwienie funkcjonowania w nim, uczenie wychowanków zasady *fair play*, uczenie zasad współpracy ze środowiskiem lokalnym, pokazanie młodzieży alternatywnych form spędzania wolnego czasu, zainteresowań, hobby, określenie predyspozycji zawodowych a tym samym umożliwienie lepszego startu w samodzielne, dorosłe życie i ułatwienie aklimatyzacji do warunków środowiska otwartego po opuszczeniu placówki wychowawczej.

Ad 2. Proces usamodzielniania na przykładzie Indywidualnego Programu Usamodzielniania wychowanka Zakładu Poprawczego w Jerzmanicach Zdroju⁷⁹

Indywidualny Program Usamodzielniania Wychowanka (dalej: IPU) obejmuje m.in.:

I. Charakterystykę środowiska, w którym wychowanek ma się usamodzielniać:

1. Osoby i instytucje wspierające: Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Świdnicy, opiekun usamodzielniania, Zakład Poprawczy Jerzmanice Zdrój, pedagog, wychowawca patron, siostra.
2. Kontakty z rodziną naturalną – podczas przepustek i urlopów. Kontakty telefoniczne z siostrą.
3. Zagrożenia ze strony środowiska: narkotyki, alkohol.

W placówce uczestniczy w zajęciach profilaktycznych i terapeutycznych.

II. Analizę własnej sytuacji przez wychowanka:

Życzenia zgłaszane przez wychowanka: ukończenie Gimnazjum, ukończenie kursów kwalifikacyjnych, pomoc na kontynuowanie nauki, pomoc w uzyskaniu zatrudnienia po zakończeniu edukacji, pomoc w usamodzielnieniu, wsparcie finansowe na zagospodarowanie i polepszenie warunków mieszkaniowych, otrzymanie mieszkania socjalnego z zasobów gminy.

III. Propozycje i priorytety niezbędne w procesie usamodzielniania:

1. Ukończenie gimnazjum, przyuczenie się do zawodu kamieniarza w ramach warsztatów szkolnych.
2. Zdanie egzaminu czeladniczego potwierdzającego uprawnienia rzemieślnicze w wyuczonym zawodzie kamieniarskim.
3. Uczestnictwo w trzech kursach kwalifikacyjnych: operator wózków widłowych, kurs prawa jazdy kat B i spawacza z uprawnieniami Euro. Zdobyte kwalifikacje zwiększą szanse na rynku pracy.
4. Uczestnictwo w projekcie współfinansowanym przez UE ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego – Doskonalenie kompetencji społecznych „Poprawa wizerunku i odbioru społecznego młodzieży z zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich”.

IV. Ocenę wstępną opiekuna usamodzielniania:

Trudności, które należy rozwiązać: pomoc w uzyskaniu odpowiednich warunków mieszkaniowych – mieszkanie socjalne.

Możliwości wychowanka umożliwiające przeciwstawieniu się problemom: zdobycie zawodu kamieniarza i ukończenie kursów kwalifikacyjnych umożliwi jemu podjęcie zatrudnienia, pomoc finansowa na zagospodarowanie polepszy jego warunki mieszkaniowe.

Inne zasoby, na których oprzeć można postępowanie usamodzielniające: zdobycie prawa jazdy, kwalifikacji operatora wózka widłowego i spawacza – zdecydowanie zwiększą jego szansę na rynku pracy.

⁷⁹ Indywidualny Program Usamodzielniania Wychowanka Zakładu Poprawczego w Jerzmanicach Zdroju.

Cześć druga IPU obejmuje ustalone cele działania, które zawierają zadania i terminy przewidziane do realizacji, sposoby realizacji wyznaczonych zadań.

L.p.	Zadania do realizacji	Termin realizacji	Sposób realizacji	Osoby i instytucje wspierające
1.	Proces kształcenia i uzyskania kwalifikacji zawodowych do ukończenia 25 lat	24.02.2016 r. do 29.06.2018 24.02.2016 r. do 29.06.2018 Rok szkolny 2017/2018 Czerwiec 2018 r. Wrzesień 2016 r.	Kontynuacja nauki w Gimnazjum i ukończenie Gimnazjum Przyuczenie do zawodu kamieniarz – w warsztatach szkolnych Kurs kwalifikacyjny operatora wózka widłowego Kurs prawa jazdy kat B Kurs spawacza z uprawnieniami Euro Egzamin czeladniczy w zawodzie kamieniarz Kontynuacja nauki w szkole średniej	Opiekun usamodzielnienia, wychowawca Zakład poprawczy Pedagog Instruktor zawodu opiekun usamodzielnienia instruktor wychowawca patron Instruktor zawodu, opiekun usamodzielnienia
2.	Uzyskanie odpowiednich warunków mieszkaniowych	Wniosek o przydział mieszkania socjalnego z zasobów gminy. Wniosek złoży placówka opiekuńczo-wychowawcza Dom Dziecka ul. Serbska w Świdnicy	Wniosek o pomoc na zagospodarowanie w formie rzeczowej w ramach usamodzielnienia	Opiekun usamodzielnienia, Pracownik socjalny. PCPR
3.	Zatrudnienie Współdziałanie z Powiatowym Urzędem Pracy	Po zakończeniu edukacji	Rejestracja w Powiatowym Urzędzie Pracy w Strzegomiu	Urząd pracy Opiekun usamodzielnienia Pracownik socjalny.
4.	Współdziałanie w utrzymaniu kontaktów z rodziną i w procesie integracji ze środowiskiem	Okres usamodzielnienia	Kontakty z najbliższymi: siostra. Korzystanie z udzielonych urlopów i przepustek	Opiekun usamodzielnienia Wychowawca ZP Jerzmanice-Zdrój
5.	Poradnictwo i praca socjalna	Okres usamodzielnienia	Konsultacje z pracownikiem socjalnym	Pracownik socjalny Opiekun usamodzielnienia
6.	Pomoc pieniężna na usamodzielnienie (proponowany sposób jej wykorzystania)	Okres usamodzielnienia Do ustalenia	Polepszenie warunków mieszkaniowych Materiały remontowe i wyposażenia mieszkania Niezbędna odzież	Pracownik socjalny, opiekun usamodzielnienia
7.	Pomoc na zagospodarowanie w formie rzeczowej	Okres usamodzielnienia po opuszczeniu placówki	Zakup mebli, sprzętu RTV, AGD (doposażenie kuchni i łazienki). Pościel, ręczniki kołdra poduszka	Pracownik socjalny Opiekun usamodzielnienia
8.	Inne działania wynikające z sytuacji osobistej, w tym ustalenie uprawnień do ubezpieczenia zdrowotnego	Po opuszczeniu placówki	Rejestracja w Powiatowym Urzędzie Pracy. Aktywizacja zawodowa wychowanka	Opiekun usamodzielnienia Powiatowy Urząd Pracy

Ad 3. Grupa hostelowa

Z informacji przekazanych przez Dyrektora ZP w Jerzmanicach-Zdroju wynika, że od roku 2020 w tamtejszej placówce prowadzony jest hostel, w którym przebywało 4 wychowanków (obecnie 3 – jeden opuścił placówkę po ukończeniu 21 roku życia). Wszyscy podjęli dalszą naukę w szkołach średnich i uzyskali zatrudnienie w przedsiębiorstwach działających na rynku lokalnym. W ofercie wsparcia procesu usamodzielnienia wychowanków hostel jest nową instytucją, która w ocenie Dyrektora ZP zawiera w sobie duży potencjał w przygotowaniu wychowanka do samodzielnego funkcjonowania w społeczeństwie. Z Regulaminu Grupy Hostelowej w Zakładzie Poprawczym w Jerzmanicach-Zdroju z 2019 r. wynika, że jednym z celów umieszczenia nieletnich w hostelu jest ich usamodzielnianie i przygotowywanie ich do zwolnienia z zakładu w warunkach środowiska otwartego. Regulamin w zasadzie stanowi uszczegółowienie treści przepisów wykonawczych⁸⁰ dotyczących pobytu nieletnich w hostelach.

5.2. Czasowe umieszczenie nieletniego poza zakładem poprawczym

Problem z usamodzielnieniem się wychowanków ZP jest również zauważalny w instytucji czasowego umieszczenia nieletniego poza zakładem poprawczym ze względów szkoleniowych, podjęcia zatrudnienia, leczenia specjalistycznego lub ze względów rodzinnych (art. 90 u.p.n.). Środek ten ma na celu sprawdzenie tego, w jakim stopniu nieletni jest przygotowany do życia na wolności przed podjęciem działań do jego warunkowego zwolnienia⁸¹. Nieletni korzystający z omawianej instytucji w dalszym ciągu jest wychowankiem ZP (art. 90 § 2 u.p.n.), który zobowiązany jest do sprawowania nad nim nadzoru. Jednakże w praktyce nadzór ten wykonuje kurator sądowy.

Nieletniego, któremu udziela się czasowego zwolnienia, uważa się za zresocjalizowanego. Dlatego kurator w ramach nadzoru nad nieletnim powinien przede wszystkim udzielać nieletniemu pomocy w odnalezieniu się w nowej rzeczywistości⁸². Czynnikiem ograniczającym zdolności do funkcjonowania nieletniego poza zakładem poprawczym jest brak środków finansowych potrzebnych na pokrycie kosztów życia. Nieletni nie może liczyć na pomoc finansową Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej, ponieważ *de iure* nadal jest wychowankiem ZP i w świetle obowiązujących przepisów to ZP jest obowiązany do zapewnienia mu środków utrzymania, których *de facto* nie posiada na ten cel.

⁸⁰ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 13 stycznia 2012 r. w sprawie trybu przyjmowania i zwalniania nieletnich z hosteli, warunków pobytu nieletnich w hostelu oraz sposobu wykonywania nadzoru nad nieletnimi umieszczonymi w hostelach (Dz. U. poz. 110).

⁸¹ W. Czajka, *Efektywność resocjalizacyjna umieszczenia nieletniego poza zakładem poprawczym*, Warszawa 1979, s. 104.

⁸² Zob. szerzej: P. Kobes, *Funkcje...*, s. 199–201.

Dlatego należy postulować zmianę obowiązujących przepisów, które uprawniałyby nieletniego przebywającego poza ZP w trybie art. 90 u.p.n. do występowania o pomoc materialną potrzebną do funkcjonowania w warunkach wolnościowych.

5.3. Wsparcie byłych wychowanków po opuszczeniu placówek resocjalizacyjnych

Wsparcie dla osób opuszczających MOW i ZP przewidują przepisy dotyczące pomocy społecznej⁸³, które zostały określone w art. 88–90a u.p.s. Przepisy te przewidują głównie pomoc materialną, ale również osobową i rzeczową. Pomoc może zostać udzielona osobie pełnoletniej na jej usamodzielnienie i integrację społeczną. Pomoc materialna obejmuje wsparcie pieniężne na usamodzielnienie lub kontynuację nauki. Natomiast pomoc osobowa ma na celu uzyskanie odpowiednich warunków mieszkaniowych, w tym w mieszkaniu chronionym, lub uzyskanie zatrudnienia. Z kolei pomoc rzeczowa przyznawana jest na zagospodarowanie (art. 88 ust. 1 u.p.s.). Szczegółowe zasady udzielania wskazanego wyżej zakresu udzielanej pomocy określają przepisy wykonawcze⁸⁴.

Dyrektor MOW lub ZP musi poinformować właściwego kierownika powiatowego centrum pomocy rodzinie o wychowankach, którzy w danym roku kalendarzowym osiągną pełnoletniość, a także o zamiarach usamodzielnienia się wychowanków, przekazując ich dokumentację (§ 3 r.u.p.). Wniosek o przyznanie pomocy pieniężnej na usamodzielnienie oraz pomocy pieniężnej na kontynuowanie nauki osoba usamodzielniana składa do starosty właściwego do przyznania tej pomocy za pośrednictwem kierownika powiatowego centrum pomocy rodzinie właściwego ze względu na miejsce zamieszkania osoby usamodzielnianej przed skierowaniem do placówki (§ 4 r.u.p.).

Aby wychowanek MOW lub ZP mógł uzyskać stosowną pomoc, musi spełnić trzy warunki (§ 2 pkt 1 r.u.p.):

- a) wskazać osobę, która podejmie się pełnienia funkcji opiekuna usamodzielnienia i jej zgodę na to (może nią być pracownik instytucji pomocowej, placówki resocjalizacyjnej albo inna osoba wskazana przez wychowanka – art. 88 ust. 7 u.p.s.),
- b) złożyć indywidualny program usamodzielnienia,
- c) złożyć wniosek o przyznanie stosownej pomocy.

Bardzo ważną rolę w procesie usamodzielniania się wychowanka ma do spełnienia opiekun usamodzielniania. Jego zadaniem jest zaznajomienie się z dokumentacją i drogą życiową osoby usamodzielnianej, opracowanie i modyfikowanie wspólnie z osobą usamodzielnianą indywidualnego programu usamodzielnienia, współpraca z rodziną osoby usamodzielnianej

⁸³ Ustawa z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1876); dalej: u.p.s.

⁸⁴ Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 3 sierpnia 2012 r. w sprawie udzielania pomocy na usamodzielnienie, kontynuowanie nauki oraz zagospodarowanie (Dz. U. poz. 954); dalej: r.u.p.

oraz ze środowiskiem lokalnym (zwłaszcza ze szkołą oraz gminą), opiniowanie wniosku o pomoc pieniężną na usamodzielnienie i pomoc pieniężną na kontynuowanie nauki (§ 9 r.u.p.).

Pomoc w celu kontynuacji nauki jest przyznawana na czas nauki, do czasu jej ukończenia, nie dłużej jednak niż do ukończenia przez osobę usamodzielnianą 25 lat (art. 89 ust. 3 u.p.s.).

Natomiast pomoc na zagospodarowanie mieszkania chronionego może obejmować w szczególności: materiały niezbędne do przeprowadzenia remontu i wyposażenia mieszkania, niezbędne urządzenia domowe, pomoce naukowe, sprzęt rehabilitacyjny, sprzęt mogący służyć do podjęcia zatrudnienia (§ 6 pkt 3 r.u.p.).

W świetle powyższego należy zastanowić się nad optymalizacją regulacji prawnych dotyczących form wsparcia dla wychowanków opuszczających placówki resocjalizacyjne:

Do pomocy w zakresie usamodzielniania uprawnione są jedynie osoby, które ukończyły 18 lat. W związku z tym należy rozważyć, czy wieku tego nie należy obniżyć do 15 lat. Za przyjęciem takiego rozwiązania przemawia fakt, że wielu wychowanków opuszczających placówki resocjalizacyjne nie może, nie chce, czy też nie powinno wracać do swoich miejsc zamieszkania ze względu na sytuację rodzinną (alkoholizm, wrogie relacje z rodzicami, brak chęci opieki rodziców nad powracającymi dziećmi, itp.). W takim przypadku należy ustalić, czy istnieje możliwość usamodzielnienia się wychowanka. Jeżeli to jest możliwe bez przebywania w środowisku rodzinnym, należy objąć go procesem usamodzielniania.

Należy dostrzec również to, że wychowankowie placówek resocjalizacyjnych, choć w dużej mierze nieposiadający umiejętności do poruszania się w codzienności po ich opuszczeniu, to w większości przypadków wychowankowie ci są dojrzałi pod względem społecznym, gdyż wielu z nich musiało sobie radzić i rozwiązywać problemy bez wsparcia i pomocy rodziców.

Ponadto młodociani, tj. osoby, które ukończyły 15. rok życia, mają prawo do podjęcia pracy zarobkowej na podstawie umowy o pracę (art. 190 § 1 ustawy z 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy⁸⁵). Jest to szczególnie ważne dla tych osób, które nie posiadają kwalifikacji zawodowych, ponieważ mogą oni być zatrudniani jedynie w celu przygotowania zawodowego (art. 191 § k.p.). W takim przypadku wsparcie wychowanka podejmującego pracę będzie ważnym krokiem do jego samodzielnego życia.

Z doświadczeń powiatowych centrów pomocy rodzinie wychowankowie po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej bardzo często nie zgłaszają się o jakąkolwiek pomoc, choć obiektywnie byłaby im ona bardzo przydatna. Ponadto z przeprowadzonych wywiadów wynika, że właściwe instytucje pomocowe nie w każdym przypadku mają wiedzę o powrocie danego wychowanka do domu. Dlatego *de lege ferenda* należy postulować, aby z mocy prawa dyrektor właściwej placówki resocjalizacyjnej występował do właściwej instytucji pomocowej z wnioskiem o udzielenie pomocy w usamodzielnianiu się wychowanka. Dzięki temu do systemu wsparcia trafią wszystkie osoby, które będą potrzebowały pomocy.

⁸⁵ T.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1320 ze zm. (dalej: k.p.).

Na podstawie wskazanych wyżej regulacji prawnych zasadniczą pomoc w procesie usamodzielniania się wychowanków placówek resocjalizacyjnych ma charakter pieniężny. Jednakże, aby nadać jej charakter kompleksowy, pomoc ta musi mieć w większym stopniu również charakter osobowy. W tym względzie należy rozszerzyć rolę opiekuna usamodzielniania. Osoba ta powinna nie tylko ograniczać się do spraw biurowatycznych, ale przede wszystkim powinna wdrażać krok po kroku młodego człowieka do życia w społeczeństwie. *De facto* osoba ta powinna być opiekunem w codziennym życiu wychowanka. Przede wszystkim powinna na nowo budować właściwe relacje pomiędzy byłym wychowankiem a jego rodziną, powinien aktywnie włączać się w rozwiązywanie problemów we wzajemnych relacjach, które często były źródłem demoralizacji wychowanka. Opiekun ten powinien nauczyć podopiecznego gospodarowaniem środkami pieniężnymi, które zdobywa po opuszczeniu placówki, aktywnie wspierać go w znalezieniu szkoły lub pracy. Wspierać, ale nie wyręczać. Opiekun powinien sam kreować kontakty z byłym wychowankiem, nie czekać na jego inicjatywę w tym względzie, ponieważ w dużej mierze wychowankowie po opuszczeniu placówek resocjalizacyjnych zachowują się biernie wobec napotykających ich problemów, co łączy się z niebezpieczeństwem ponownego wejścia do grup młodzieżowych, w których będą poszukiwali wsparcia i opieki.

Z wywiadów z osobami pracującymi w instytucjach pomocowych wyłania się również obraz beneficjentów pomocy jako osób roszczeniowo do niej nastawionych. Ważne w związku z tym jest takie ustalenie zasad jej przyznawania, żeby młodych ludzi dopiero wkraczających w dorosłe życie, nie uczyć bezradności.

5.4. Przedłużenie możliwości korzystania wychowanków MOW i ZP z pomocy placówek resocjalizacyjnych

Nieletni umieszczeni w MOW mogą przebywać w nim z mocy prawa do ukończenia 18 lat (art. 73 § 1 u.p.n.). Wyjątkiem od tej zasady jest ukończenie 18 lat w trakcie trwania roku szkolnego. W takim przypadku sąd rodzinny może przedłużyć czas pobytu nieletniego w placówce do zakończenia roku szkolnego (art. 73 § 2 u.p.n.). Stworzenie nieletniemu szansy na zamknięcie pewnego okresu kształcenia jest słuszne. Nie oznacza to jednak, że nieletni opuszczający MOW ukończył określony rodzaj szkoły, zdobywając tym samym pewien stopień i rodzaj wykształcenia (np. gimnazjum, szkołę zawodową lub kurs specjalistyczny). Na ten problem zwrócono uwagę już roku 2001, stwierdzając, że większość wychowanków opuszczających placówki resocjalizacyjne nie posiada podstawowych kompetencji społecznych, które umożliwiłyby im w życiu społecznym i zawodowym. Jako przyczynę takiego stanu rzeczy wskazano długo przeżywaną traumę związaną z brakiem rodzinnego domu, niezaspokojoną potrzebą miłości, bezpieczeństwa, akceptacji, poczuciem niższej wartości⁸⁶.

⁸⁶T. Kaniowska, *Analiza...*, s. 23.

W tym kontekście warto rozważyć wprowadzenie przepisów umożliwiających wychowankowi dłuższy pobyt w placówce, np. do 25. roku życia, na zasadach hostelu. Za takim rozwiązaniem przemawia kilka argumentów.

Po pierwsze – z uwagi na różny wiek nieletnich trafiających do MOW część z nich, z uwagi na niedługi okres do osiągnięcia pełnoletniości może przebywać w placówkach nawet 1 lub 2 lata. Ze względu na duże braki edukacyjne czas ten może być niewystarczający do ukończenia szkoły lub zdobycia specjalistycznych kwalifikacji, dzięki którym po wyjściu z MOW wychowanek będzie miał szanse znaleźć pracę.

Po drugie – do MOW trafiają nieletni, którzy po wyjściu stają się osobami pełnoletnimi. Jednakże w wieku 18 lat młodzi ludzie nie osiągają jeszcze pełnej dojrzałości, nie są ukształtowani psychicznie i społecznie, a często dochodząca do tego trudna sytuacja w rodzinie, brak rozwiązanych w niej problemów będących źródłem demoralizacji, może zniweczyć dotychczasową pracę wychowawczo-resocjalizacyjną.

Po trzecie – wychowankowie opuszczający MOW jako osoby pełnoletnie stykają się z problemami życia społecznego, których dotychczas nie znali. Chodzi przede wszystkim o umiejętność radzenia sobie z biurokracją administracyjną. Między innymi z tego powodu wychowankowie MOW powinni mieć możliwość stopniowego wchodzenia w dorosłość.

Remedium na powyższe problemy mógłby być wprowadzony hotelowy system pobytu w MOW. Polegałby on na tym, że po ukończeniu 18 lat wychowanek mógłby nadal przebywać w MOW do ukończenia 21 lat, w wyodrębnionej od pozostałych nieletnich części. Wychowanek musiałby podpisać umowę z MOW ustalającą zasady jego dalszego pobytu, która określałaby jego prawa i obowiązki. W ramach szerszej swobody funkcjonowania w placówce, dotychczasowy wychowanek mógłby nadal korzystać z oferty edukacyjnej MOW, podjąć pracę zarobkową i powoli się usamodzielniać korzystając z pomocy lub doradztwa wychowawców.

Podobne rozwiązania funkcjonują w domach dziecka prowadzonych chociażby przez Zespół Placówek Opiekuńczo-Wychowawczych Nr 1 w Warszawie.

Jeżeli nieletni z chwilą ukończenia 18. roku życia nie wyraziłby woli na przedłużenie swojego pobytu w MOW, to w takim przypadku należy rozważyć wprowadzenie rozwiązań prawnych, pozwalających na sprawowanie pewnego rodzaju opieki (asekuracji) w jego naturalnym środowisku. Wychowanek, który jako osoba dorosła, wraca do swojego otoczenia, nie powinien zostać bez wsparcia, jak to ma miejsce obecnie. W istniejącym stanie prawnym brak jest rozwiązań pozwalających na kontrolowanie procesu wchodzenia w dorosłość. Błędem jest bowiem zakładanie, że nieletni opuszczający placówkę resocjalizacyjną jest zdolny w pełni samodzielnie funkcjonować na wolności. Jak wskazano wcześniej bardzo często wychowankowie wracają do tych samych nierozwiązanych problemów, które przyczyniły się do ich demoralizacji. Z uwagi na duży odsetek rodzin dysfunkcyjnych wychowanków MOW, ich rodzice albo opiekunowie nierzadko nie są w stanie zaoferować nic więcej poza

miejszem do spania. Nie potrafią pokierować i pomóc swoim dzieciom w rozwiązywaniu nowych, dotychczas nieznanymi trudności. W podobny sposób mogłaby wyglądać oferta skierowana do wychowanków ZP.

Wyjściem naprzeciw temu problemowi mogłoby być przydzielenie przez sąd rodzinny na wniosek dyrektora placówki, osoby w rodzaju koordynatora. Nie powinien to być kurator zawodowy, ponieważ groziłoby to stygmatyzacją wychowanka w środowisku, gdyż ludzie w świadomości wiążą kuratora z demoralizacją i przestępczością. Taką rolę mogliby odgrywać koordynatorzy, o których była mowa w kontekście rozważań na temat nadzoru kuratora i roli kurateli.

6. Uwagi do zasad wyjątkowej odpowiedzialność karna nieletnich

Choć celem niniejszego opracowania jest omówienie obowiązującego systemu postępowania z nieletnimi i wskazanie kierunków zmian w tym zakresie, trudno nie odnieść się przy tej okazji do polityki karnej stosowanej w stosunku do nieletnich. Dlatego poniżej zaprezentuję – choć w bardzo ograniczonym zakresie – wyniki badań własnych prowadzonych, na temat wykonywania kary pozbawienia wolności wobec nieletnich skazanych na podstawie art. 10 § 2 k.k.⁸⁷.

Liczba skazań na karę pozbawienia wolności w związku z przepisem art. 10 § 2 k.k. jest bardzo mała w porównaniu z obrazem przestępczości nieletnich (w czasie prowadzenia badań liczba odbywających karę pozbawienia wolności nie przekraczała 80 skazanych). Dlatego przepisy określające wyjątkową odpowiedzialność karną nieletnich nie mogą stanowić remedium na przestępczość nieletnich. Katalog przestępstw ujętych w art. 10 § 2 k.k. po gruntownej analizie stwarza wrażenie przypadkowego, bez logicznych kryteriów jego tworzenia. System wykonywania kary pozbawienia wolności w żadnym aspekcie nie uwzględnia specyfiki nieletnich. Nie wyróżnia tej kategorii wiekowej wśród skazanych młodocianych.

W większości badanych przypadków spraw nieletnich skazanych na podstawie art. 10 § 2 k.k. pierwszy okres osadzenia stanowi regres zachowawczy albo stagnację w procesie resocjalizacji. Dopiero po 2 lub 3 roku odbywania kary pozbawienia wolności zauważa się istotny progres resocjalizacyjny. Jednakże w wielu przypadkach po kilku latach pracy resocjalizacyjnej zakład karny nie ma nic więcej do zaproponowania osadzonemu, a to oznacza, że izolacja penitencjarna przekształca się wyłącznie w formę odpłaty za popełniony czyn i osobistej dolegliwości.

⁸⁷ Badania były prowadzone w latach 2011–2013 w zakładach karnych, w których przebywali więźniowie na podstawie art. 10 § 2 k.k. Zob. szerzej: P. Kobes, *Orzekanie i wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec nieletnich w Polsce*, Warszawa 2015.

Zarówno indywidualne programy oddziaływań resocjalizacyjnych, jak również oceny okresowe postępów w procesie resocjalizacji są schematyczne i powierzchowne. Szczególnie indywidualne programy często mają charakter ogólny, przez co mogłyby być dopasowane do osadzonych o różnych deficytach psychospołecznych.

Praca resocjalizacyjna w zakładzie karnym nie stymuluje prawidłowych relacji osadzonego z rodziną. Także proces edukacyjno-szkoleniowy nie gwarantuje nieletnim pierwszeństwa uczestnictwa w nim. Ponadto często jest on niewydolny z uwagi na zbyt długie terminy oczekiwania.

System wykonywania kary pozbawienia wolności wobec nieletnich nie respektuje istotnych standardów międzynarodowych, np. reguły 11.1. Europejskich Reguł Więziennych⁸⁸, która głosi, że dzieci w wieku do 18 lat nie powinny być osadzane w zakładach karnych dla dorosłych, lecz w specjalnych placówkach do tego przeznaczonych. Brak wydzielonych dla nieletnich instytucji izolacyjnych, w których mogliby oni odbywać karę pozbawienia wolności, jest kolejnym dowodem na to, że system penitencjarny nie uwzględnia odmiennego traktowania tej grupy osadzonych ze względu na niski wiek.

Natomiast zakład poprawczy stwarza dużo większe możliwości indywidualnego i wszechstronnego podejścia do pracy resocjalizacyjnej z nieletnim dysponując czymś, czego nie daje zakład karny, a mianowicie: wychowawcą będącym przede wszystkim liderem grupy, jej opiekunem i moderatorem, szerokimi możliwościami prowadzenia oddziaływań resocjalizacyjnych z udziałem społeczeństwa, szerokimi możliwościami pracy z nieletnim w warunkach półwolnościowych z istotnym zaangażowaniem podmiotów zewnętrznych. Tym samym to nie zakład karny, ale właśnie odpowiednio zorganizowany zakład poprawczy ma wszystkie instrumenty do tego, aby efektywnie przygotować nieletniego do życia na wolności zgodnie z regułami społecznymi, a nie jedynie uczyć o takim życiu.

⁸⁸ Zalecenia Rec (2006)2 Komitetu Ministrów do państw członkowskich Rady Europy w sprawie Europejskich Reguł Więziennych, przyjęte przez Komitet Ministrów 11 stycznia 2006 r.; dostęp: www.sw.gov.pl.

III. Postępowanie z nieletnimi w wybranych krajach na przykładzie Niemiec i Szwajcarii

Polskie regulacje prawne w zakresie postępowania z nieletnimi warto zestawiać z rozwiązaniami obowiązującymi w tym zakresie w Niemczech i Szwajcarii. Wybór tych krajów wynika z tego, że ich prawodawstwo w znacznej mierze uwzględnia oddziaływania profilaktyczne, zorientowane na zapobieganie niedostosowaniu społecznemu w bardzo wczesnym okresie życia nieletnich, gdy ich prawidłowy rozwój może być zagrożony.

1. System postępowania z nieletnimi w Niemczech

Niemiecki system postępowania z nieletnimi popełniającymi czyny karalne ma charakter dwutorowy. Polega on na tym, że z jednej strony zawiera przepisy dotyczące postępowania z nieletnimi, którzy dopuścili się czynu karalnego, natomiast z drugiej – przewiduje regulacje prawne w zakresie udzielania pomocy dzieciom i młodzieży, której dobro jest zagrożone.

W istocie niemiecki model postępowania z nieletnimi oparty jest na idei oddziaływania edukacyjnego i profilaktycznego, a wyizolowanie ich ze środowiska naturalnego jest ostatecznością⁸⁹.

1.1. System ochrony dzieci przez zagrożonych demoralizacją

Ochronie dzieci i młodzieży, której dobro jest zagrożone, poświęcona została Księga VIII ustawy z 26 czerwca 1990 r. – Prawo socjalne (*Sozialgesetzbuch*)⁹⁰ (dalej: SGB). Zawiera ona szeroki wachlarz wsparcia dzieci, młodzieży w procesie prawidłowego rozwoju psychospołecznego, a także ich rodzin w efektywnym wypełnianiu obowiązków rodzicielskich. Pomoc ta obejmuje wsparcie osobowe i finansowe. Przepisy tej ustawy obejmują swoim zakresem trzy kategorie wiekowe, tj.: dziecko (*Kind*) – osoba, która nie ukończyła 14 lat, młodociany (*Jugendlicher*) – osoba w wieku od 14 do 18 lat, młody pełnoletni (*junger Volljähriger*) – osoba w wieku od 18 do 27 lat.

⁸⁹ Zob. szerzej: F. Dünkler, W. Heinz, Germany, [w:] *International Handbook of Juvenile Justice*, red. S. H. Deckner, N. Marteache, Szwajcaria 2017, s. 305 i n.

⁹⁰ Sozialgesetzbuch (SGB) – Achtes Buch, Kinder- und Jugendhilfe; https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_8/ (dostęp: 2.10.2020 r.).

Koordinacją opieki i wsparcia zajmuje się urząd ds. młodzieży (*Jugendamt*⁹¹), który działa z urzędu lub na wniosek zainteresowanych wsparciem i opieką. Natomiast jeżeli urząd ds. młodzieży zdobędzie informację na temat sytuacji, iż dobro danego dziecka lub młodocianego jest zagrożone, wówczas podejmuje czynności sprawdzające z udziałem specjalistów mających ocenić stan faktyczny (§ 8a SGB).

Wszystkie osoby mające zawodową styczność z nieletnim lub młodocianym, mają prawo do skorzystania z porady specjalisty w zakresie oceny zagrożenia dobra dziecka (§ 9 SGB).

W ramach wsparcia kładzie się duży akcent na aktywizację różnych środowisk i organizacji młodzieżowych, które oferują edukację pozaszkolną i rozwój zainteresowań pozaszkolnych, pracę dla młodzieży, pracę z młodzieżą związaną z rodziną, różnego rodzaju formy doradztwa dla młodzieży. Do korzystania z tych usług dopuszcza się również osoby, które ukończyły 27 lat (§ 11 SGB).

Jeżeli młode osoby wymagają wsparcia w rekompensowaniu niekorzystnych warunków społecznych, należy im zaoferować pomoc społeczno-edukacyjną zorientowaną na ich szkolenie i kształcenie zawodowe. W ramach tych form wsparcia przewidziana jest również możliwość zakwaterowania połączonego z opieką pedagogiczno-społeczną. Osobom objętych tą formą wsparcia należy się zapewnienie utrzymania (§ 13 SGB).

Omawiana ustawa zawiera także szereg form wsparcia dla rodzin. Jednym z nich jest doszkalać rodziców w zakresie różnych zagrożeń, z którymi mogą spotykać się ich dzieci (§ 14 SGB). Jest to zatem profilaktyczna forma wsparcia. Ponadto rodzice mogą liczyć na pomoc w lepszym wykonywaniu obowiązków rodzicielskich poprzez skorzystanie z szerokiej oferty edukacyjnej oraz porad związanych z rozwojem i potrzebami dzieci. Także młode matki w ciąży i przyszli ojcowie mogą liczyć na taką pomoc. Szczegółowe zasady wsparcia i pomocy rodzicom określają prawodawstwa poszczególnych krajów związkowych (§ 15 SGB). Warto również podkreślić, że na pomoc w rozwoju osobistym w usamodzielnianiu się mogą liczyć „młodzi pełnoletni”, tj. osoby do 27. roku życia (§ 41 SGB).

Szeroka i zróżnicowana oferta pomocy i wsparcia dla dzieci, młodzieży i ich rodzin jest opisana przepisami komentowanej ustawy. Z uwagi na charakter niniejszego opracowania, wskazano jedynie ramy i zakres pomocy udzielanej dzieciom, młodzieży i ich rodzicom, aby pokazać, że obejmuje ona szeroki zakres wiekowy. Dzięki temu ma ona w dużym stopniu charakter profilaktyczno-ochronny. Z kolei opieka młodzieży starszej ma charakter następczy i sprzyja jej stopniowemu wprowadzaniu w dorosłe życie. Pomoc ta dotyczy również osób opuszczających placówki zamknięte, o których była mowa wcześniej, jeżeli jest to uzasadnione ich dobrem.

⁹¹ *Jugendamt* kojarzy się w Polsce bardzo negatywnie, z uwagi na kontrowersyjne decyzje dotyczące nieuzasadnionego odbierania dzieci polskim rodzicom i przekazywania ich rodzicom zastępczym.

1.2. Środki oddziaływania wobec nieletnich sprawców czynów karalnych

Wobec nieletnich sprawców czynów karalnych stosuje się przepisy ustawy z 4 sierpnia 1958 r. o sądach dla nieletnich (*Jugendgerichtsgesetz*)⁹² (dalej: JGG), która swoją materią odpowiada polskiej u.p.n.

Zakres podmiotowy JGG obejmuje nieletnich i młodocianych, którzy popełnili czyny karalne. Na gruncie jej przepisów nieletnim jest osoba, która ukończyła 14 lat, a nie ukończyła lat 18. Natomiast młodocianym jest osoba mająca ukończone 18 lat, a nieukończone jeszcze 21 lat (§ 1 JGG).

Rozwiązania prawne przyjęte w JGG mają przede wszystkim cel prewencyjny polegający na zapobieganiu popełnianiu czynów karalnych przez nieletnich lub młodocianych. Cel ten powinien być realizowany przede wszystkim przez oddziaływania wychowawcze (§ 2 JGG).

Dzieci, które nie ukończyły 14 lat, są bezwzględnie nieodpowiedzialne karnie. Z kolei nieletni, którzy ukończyli 14 lat, a nie ukończyli w czasie czynu 18 lat odpowiadają karnie warunkowo. Natomiast sprawcy czynów, którzy ukończyli 18 lat, bezwarunkowo ponoszą odpowiedzialność karną. Przesłanki pociągnięcia do odpowiedzialności karnej nieletnich po ukończeniu przez nich 14 lat zawiera § 3 JGG. Zgodnie z treścią tego przepisu nieletni jest odpowiedzialny karnie, jeżeli w czasie popełnienia czynu z uwagi na rozwój cielesny i umysłowy był wystarczająco dojrzały, żeby rozpoznać bezprawność czynu i postępować z rozeznaniem. Zatem warunkiem pociągnięcia do odpowiedzialności karnej nieletniego jest uzyskanie przez niego dojrzałości fizycznej i umysłowej, pozwalającej na rozpoznanie bezprawności czynu. Warto podkreślić, że JGG nie zawiera katalogu zachowań, które stanowiłyby podstawę wszczęcia postępowania.

Ustawa o sądach dla nieletnich zawiera bogaty katalog środków oddziaływania wychowawczego i poprawczego wobec nieletnich dopuszczających się czynu karalnego, a także areszt i karę pozbawienia wolności wykonywaną w zakładach karnych dla nieletnich.

W przypadku popełnienia przez nieletniego czynu karalnego można orzec środki wychowawcze (*Erziehungsmaßregeln*). Natomiast, jeżeli one nie wystarczą, wówczas możliwe jest zastosowanie środków dyscyplinujących (*Zuchtmittel*) albo kary dla nieletnich (*Jugendstraffe*) (§ 5 JGG). Warto zwrócić uwagę, że karę można wymierzyć nieletniemu jedynie wówczas, gdy środki wychowawcze okazały się nieskuteczne. Oznacza to, że nie można orzec kary bez uprzedniego skorzystania z możliwości oddziaływania na nieletniego poprzez środki wychowawcze.

Zgodnie z treścią § 9 JGG do środków wychowawczych zalicza się udzielenie wskazówek (*Erteilung von Weisungen*) oraz zarządzenie pomocy w wychowaniu (*Hilfe zur Erziehung*). Wydanie poleceń obejmuje nakazy i zakazy, które regulują sposób funkcjonowania nieletniego i które winny wspierać oraz zapewniać jego wychowanie. Mogą być to wskazania obejmujące (§ 10

⁹² Tekst dostępny: <https://www.gesetze-im-internet.de/jgg/BJNR007510953.html> (dostęp: 10.10.2020 r.).

JGG): sposób funkcjonowania w miejscu zamieszkania, nakazanie nieletniemu zamieszkanie u określonej rodziny lub w domu, podjęcie przez nieletniego kształcenia lub pracy, wykonanie określonych prac, poddanie się opiece i nadzorowi określonej osoby, uczestnictwo w kursie socjalnym, podjęcie się mediacji z poszkodowanym (*Täter-Opfer-Ausgleich*), powstrzymanie się od przebywania w określonych miejscach lub w towarzystwie określonych osób, uczestnictwo w kursie prawa jazdy.

Jak wynika z powyższego, katalog środków wychowawczych w istocie jest tożsamy z katalogiem środków wychowawczych przewidzianych w przepisie art. 6 polskiej u.p.n.

Sędzia określa czas trwania tych środków. Jednakże co do zasady nie może on przekroczyć trzech lat. Środek polegający na poddaniu nieletniego nadzorowi i opiece określonej osoby nie może trwać dłużej jak jeden rok, natomiast w przypadku uczestnictwa w treningu socjalnym czas trwania tego środka nie może przekroczyć sześciu miesięcy (§ 11 JGG).

W praktyce sądów niemieckich orzekanie wobec nieletnich powyższych środków kształtuje się bardzo różnie i sprowadza się m.in. do nakazania: odpracowania 300 godzin w dni wolne w szpitalu powypadkowym (*Unfallkrankenhaus*), uczęszczania przez okres jednego roku do grupy anonimowych alkoholików, ukończenia kursu z zakresu pierwszej pomocy, napisania wypracowania na 4 strony na temat „czego nauczyło mnie postępowanie karne”, 10-krotnego uczestnictwa w nabożeństwie razem ze swoją wspólnotą wyznaniową, uczestnictwa w spotkaniach drużyny młodzieżowej klubu piłkarskiego⁹³.

Inną formą oddziaływania na nieletnich są środki dyscyplinujące (*Zuchtmittel*). Zakres zastosowania tych środków określony jest w przepisie § 13 JGG. Sędzia orzeka środki dyscyplinujące wówczas, gdy orzeczenie kary jest niewskazane, a konieczne jest uświadomienie nieletniemu bezprawności jego zachowania. Środkami dyscyplinującymi są: upomnienie (*Verwarnung*), wydanie odpowiednich zarządzeń (*Erteilung von Auflagen*), areszt dla nieletnich (*Jugendarrest*). Środki te nie mają skutków prawnych kary kryminalnej.

Przez upomnienie powinna zostać nieletniemu wytknięta bezprawność popełnionego przez niego czynu (§ 14 JGG).

Natomiast nałożone na nieletniego obowiązki mogą obejmować (§ 15 JGG): obowiązek naprawienia wyrządzonej szkody, osobiste przeproszenie pokrzywdzonego, wykonanie określonej pracy, uiszczenie określonej sumy pieniężnej na rzecz instytucji pożytku publicznego.

Sędzia może orzec zapłatę pewnej sumy, gdy nieletni dopuścił się lekkiego przestępstwa i pożądanym jest, aby suma ta pochodziła ze środków własnych nieletniego, jak również wówczas, gdy kwota stanowi zysk z popełnionego przestępstwa, albo wówczas, gdy wynagrodzenie winno być odebrane nieletniemu (§ 15 Abs. 3 JGG).

Sędzia może wskazane wyżej obowiązki zmienić, jeżeli będą tego wymagały względy wychowawcze (§ 15 ust. 3 JGG).

⁹³ H. Schöch, *Weisungen – Inhalt und Grenzen*, [w:] *Jugendstrafrecht*, red. B.D. Meier, D. Rössner, H. Schoch, Monachium 2007, s. 178.

W przypadku gdy nieletni z własnej winy nie wykonuje nałożonych na niego obowiązków, sędzia może orzec wobec niego areszt dla nieletnich (*Jugendarrest* § 15 ust. 3 JGG). Areszt dla nieletnich może być orzeczony w formie (§ 16 ust. 1 JGG): aresztu w czasie wolnym (*Freizeitarrrest*), aresztu krótkotrwałego (*Kurzarrest*), aresztu długotrwałego (*Dauerarrest*).

Areszt w czasie wolnym orzekany jest w wymiarze jednego lub dwóch dni w tym czasie (§ 16 ust. 2 JGG). Areszt krótkoterminowy orzekany jest zamiast aresztu w czasie wolnym wówczas, gdy jest to celowe ze względów wychowawczych i nie wpływa na kształcenie albo pracę. Dwa dni aresztu krótkoterminowego odpowiadają jednemu dniowi aresztu w czasie wolnym (§ 16 ust. 3 JGG). Natomiast areszt długoterminowy może trwać od jednego tygodnia do czterech tygodni i jest wymierzany w dniach oraz tygodniach (§ 16 ust. 4 JGG).

Instytucja aresztu ma charakter subsydiarny, gdyż zgodnie z treścią przepisu § 72 JGG należy go stosować wówczas, gdy cele wychowawcze nie mogą zostać osiągnięte poprzez wykonywanie innych środków. Ponadto areszt dla nieletnich nie ma charakteru procesowo-karnego, jako środka zapobiegawczego. Winien on oddziaływać wychowawczo na nieletniego, o czym przesądza przepis § 90 ust. 1 JGG, który stanowi, że wykonanie aresztu powinno w nieletnim wzbudzić poczucie uczciwości i świadomości popełnienia czynu niezgodnego z prawem. Środek ten powinien wychowawczo oddziaływać na nieletniego i wspomóc go w zwalczaniu trudności, które doprowadziły go do popełnienia przestępstwa.

Przepis § 90 JGG precyzuje istotę instytucji *Jugendarrest*, akcentując konieczność podniesienia poczucia godności nieletnich oraz świadomości nagannego charakteru popełnionego przez nich czynu. Pobyt nieletnich w tego typu instytucji winien się koncentrować na oddziaływaniu wychowawczym. Zgodnie z treścią omawianego przepisu pobyt w omawianej instytucji ma na celu pomóc przebywającym tam osobom w pokonaniu trudności, które przyczyniły się do popełnienia czynu karalnego.

Jak wynika z treści powyższych przepisów *Jugendarrest*, bez względu na czas jego trwania, nie zawiera w sobie pierwiastka kary kryminalnej, gdyż nie jest zorientowany na oddziaływanie represyjne, lecz koncentruje się na działaniach wychowawczych. Można zatem przedmiotową instytucję zakwalifikować jako środek wychowawczy zmieniający naturalne środowisko nieletniego o zwiększonym poziomie rygoru i dyscypliny. Jednakże część niemieckich naukowców⁹⁴ podważa sens omawianej instytucji z uwagi na krótki okres jej trwania, który uniemożliwia skuteczną resocjalizację, kwalifikując *Jugendarrest* jako środek odstraszaający.

W niemieckim systemie postępowania z nieletnimi istnieje również możliwość wymierzenia kary (*Jugendstrafe*), która jest jedyną karą kryminalną możliwą do orzeczenia w oparciu o prawo karne nieletnich⁹⁵. Podstawę jej orzeczenia zawiera § 17 JGG, który stanowi, że sędzia może wymierzyć nieletniemu karę w postaci pozbawienia wolności, jeżeli negatywne

⁹⁴ W wywiadzie przeprowadzonym z prof. Friederem Dunklem – kryminologiem i specjalistą od nieletnich z Uniwersytetu w Greichswal w dniu 8.10.2020 r.

⁹⁵ H. Schöch, *Jugendstrafe*, [w:] *Jugendstrafrecht...*, s. 219.

skłonności nieletniego do popełnienia czynu powodują, że środki wychowawcze albo dyscyplinujące nie są wystarczające. Ponadto sędzia może wymierzyć karę, gdy przemawia za tym stopień winy nieletniego sprawcy (§ 17 ust. 1 JGG). Wymierzona kara zasadniczo nie może być krótsza niż 6 miesięcy i przekraczać 5 lat, a w wyjątkowych okolicznościach nie może trwać dłużej jak 10 lat (§ 17 ust. 2 JGG). Przy wymierzaniu kary nieletnim bardzo ważne jest to, aby uwzględniała ona możliwości oddziaływania wychowawczego (§ 17 ust. 3 JGG). Ten ostatni przepis bardzo mocno akcentuje wychowawczy charakter kary, a nie jej represyjno-odwetowe nastawienie. Kara pozbawienia wolności wykonywana jest wobec nieletnich w zakładach karnych dla nieletnich (*Jugendstrafanstalt*). Zakłady te przeznaczone są co do zasady dla nieletnich, młodocianych i osób w wieku 21–24 lat, którzy z uwagi na szczególne okoliczności mogą odbywać karę w zakładach dla nieletnich. Należy jednak zaznaczyć, że zakłady karne dla nieletnich nie zawsze są oddzielone od zakładów karnych dla dorosłych. Jednakże posiadają samodzielność organizacyjną⁹⁶.

W kontekście omawiania kary dla nieletnich (*Jugendstrafe*) warto zwrócić uwagę na rolę kuratora. Otóż nadzór kuratora (*Bewährungshilfe*) nie występuje jako samodzielny środek wychowawczy, lecz może zostać orzeczony przy warunkowym zawieszeniu wykonania tej kary. Zasadniczo realizuje on te same czynności, które są podejmowane przez kuratora na gruncie u.p.n. w ramach samoistnego nadzoru (§ 24 JGG).

Od 1 września 2006 r. kompetencje w zakresie ustawodawstwa dotyczącego zasad odbywania kary pozbawiania wolności, w tym również kary wobec nieletnich zostały przeniesione na poziom krajów związkowych. W gestii każdego z landów jest stworzenie prawodawstwa w tym zakresie. Na gruncie prezentowanych rozważań tytułem przykładu omówione zostaną niektóre przepisy obowiązujące w Brandenburgii.

Na podstawie przyznanych kompetencji parlament Brandenburgii uchwalił ustawę z 18 grudnia 2007 r. o wykonywaniu kary pozbawienia wolności, kary dla nieletnich oraz aresztu śledczego [*Gesetz über den Vollzug der Freiheitsstrafe, der Jugendstrafe und der Untersuchungshaft im Land Brandenburg (Brandenburgisches Justizvollzugsgesetz)*]⁹⁷ (dalej: BbgJVollzG). Przepis § 1 ust. 4 BbgJVollzG w stosunku do najmłodszych osadzonych posługuje się kategorią „młodego więźnia” (*junge Gefangene*), którym jest osadzony, niemający ukończonych 21 lat w chwili popełnienia czynu karalnego, a w chwili umieszczenia w zakładzie karnym nie miał ukończonych 24 lat, a zatem ta kategoria osadzonych obejmuje również nieletnich sprawców przestępstw.

Niejako doprecyzowanie istoty i zadań omawianej instytucji zawiera § 91 JGG. Wykonywanie kary w stosunku do nieletnich (*Jugendstrafe*) winno koncentrować się na wychowaniu

⁹⁶ V. Ronge, *Niepełnoletni w prawie karnym i wykonaniu kary – z niemieckiego punktu widzenia*, [w:] *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy zmian*, red. P. Kobes, Legnica 2014, s.100.

^{Zob.} także: L. Schmahl, *Nieletni w Niemczech. Problem odpowiedzialności karnej*, [w:] *Aksjologia...*, red. P. Kobes, s. 107–115.

⁹⁷ <https://bravors.brandenburg.de/gesetze/bbgjvllzg#1> (dostęp: 15.08.2020 r.).

nieletniego i prowadzić w przyszłości do zgodnej z prawem i świadomej zmiany postępowania (§ 91 ust. 1 JGG). Podstawą wychowania powinny być: porządek, praca, zadania i sensowne zajęcia w czasie wolnym (§ 91 ust. 2 JGG). Aby osiągnąć cele wychowawcze, wykonywanie omawianego środka może zostać w różnych sytuacjach zmodyfikowane i dostosowane do aktualnych potrzeb (§ 91 ust. 3 JGG). Wytyczne wskazane w powyższych przepisach znajdują również potwierdzenie w przepisach ustawy z 30 listopada 1976 r. o postępowaniu przy wykonywaniu aresztu dla nieletnich⁹⁸ (*Jugendarrestvollzugsordnung*; dalej JAVollzO). Istotny w tym zakresie jest § 8 JAVollzO, który stanowi, że wobec umieszczonych w areszcie dla nieletnich stosowane są te same wymagania jak wobec nieletnich, którzy podlegają oddziaływaniom wychowawczym w warunkach wolnościowych. Godne podkreślenia jest to, że omawiany przepis wskazuje *expressis verbis*, że zasadniczo wobec nieletnich należy zwracać się, używając formy grzecznościowej „Sie” (Pan, Pani).

Z kolei zgodnie z treścią przepisu § 105 JGG wobec młodocianych, którzy ukończyli 18 lat, a wobec których nie mają zastosowania przepisy o sądach dla nieletnich z uwagi na ich stan rozwoju psychicznego i fizycznego, stosuje się przepisy dla dorosłych. Jednakże w takim przypadku najwyższa kara pozbawiania wolności wobec młodocianych nie może przekroczyć 10 lat (§ 105 ust. 3 JGG). Natomiast zgodnie z § 57 Kodeksu karnego⁹⁹, warunkowe przedterminowe zwolnienie możliwe jest po odbyciu 2/3 kary, nie krócej jednak niż po 2 miesiącach.

Wykonywanie kary pozbawiania wolności wobec tej grupy odbywa się w zakładach karnych dla dorosłych. Zakłady te dzielą się zasadniczo na zakłady otwarte i zamknięte zróżnicowane pod względem zabezpieczeń przed uciezkami więźniów. W tych pierwszych zakładach nie ma szczególnych form zabezpieczeń. Przesłanką umieszczenia w zakładzie otwartym jest małe prawdopodobieństwo uchylania się skazanego od odbywania kary pozbawienia wolności, jak również wysokie prawdopodobieństwo, że osadzony nie wykorzysta zakładu otwartego do popełnienia kolejnego przestępstwa. Zakłady karne otwarte służą do tego, aby ułatwić skazanemu wyjście na wolność. Natomiast w zakładach karnych zamkniętych więźniowie praktycznie pozostają pod stałą obserwacją, gdy tylko opuszczają cele mieszkalne lub poruszają się po terenie zakładu. Poza tym zakłady karne podlegają rozróżnieniu ze względu na płeć, wiek, jak również specjalizację, np. zakłady socjoterapeutyczne, zakłady zorientowane na edukację, zawodowe i terapeutyczne środki oddziaływania resocjalizacyjnego, jak również zakłady ukierunkowane na terapię uzależnień¹⁰⁰.

Niemieckie prawo karne w gruncie rzeczy zorientowane jest na wychowanie nieletnich. Prewencja winna zostać zapewniona przez oddziaływanie wychowawcze na nieletnich

⁹⁸ <https://www.gesetze-im-internet.de/javollzo/BJNR005050966.html> (dostęp: 15.08.2020 r.).

⁹⁹ Kodeks karny z 13 listopada 1998 r. (*Strafgesetzbuch*); <https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/> (dostęp: 15.08.2020 r.).

¹⁰⁰ J. Kusztal, *System resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie w Polsce i w Niemczech*, Kraków 2008, s. 202.

sprawców czynów karalnych. Tym samym przepisy prawnokarne dotyczące nieletnich koncentrują się przede wszystkim na sprawcy a nie na jego czynie¹⁰¹.

O takim podejściu do najmłodszych sprawców przestępstw świadczą chociażby cele wykonywania kary wobec nieletnich. Zdefiniowane one zostały w treści przepisu § 2 BbgJVollzG. Wskazuje on, że wykonywanie kary wobec nieletnich winno prowadzić do wykształcenia społecznej odpowiedzialności w życiu i chronić przed popełnieniem kolejnych przestępstw w przyszłości. Warto zauważyć, że ustawodawca nie akcentuje konieczności wykształcenia poczucia odpowiedzialności za popełniony czyn poprzez odbywanie kary. Świadczy to o tym, że zasadniczym celem wykonywania kary pozbawiania wolności wobec nieletnich jest ich wychowanie. Potwierdzenie to można znaleźć w treści przepisu § 9 pkt 1 BbgJVollzG, który akcentuje konieczność skoncentrowania wykonywania kary wobec nieletnich na oddziaływaniu wychowawczym i udzieleniu wsparcia najmłodszemu osadzonemu.

Na dzień 31 marca 2019 r. ogólna liczba osadzonych odbywających karę pozbawiania wolności (*Freiheitsstrafe*) w Niemczech wynosiła 50589 osób, liczba nieletnich odbywających karę pozbawiania wolności (*Jugendstrafe*) wynosiła 424 osób, a młodocianych w wieku 18–21 lat – 1748 osób, osadzonych w wieku 21–25 lat – 1459¹⁰².

Podsumowując niemiecki system postępowania z nieletnimi należy zauważyć, że w stosunku do nieletnich wykazujących przejawy demoralizacji inne niż popełnianie czynów karalnych, podejmowane jest oddziaływanie wychowawcze i wsparcie socjalne. Wobec tej kategorii nieletnich nie mają zastosowania rozwiązania zbliżone do u.p.n. Natomiast instrumenty oddziaływania na nieletnich sprawców czynów karalnych (np. *Jugendarrest*) są w istocie środkami o charakterze wychowawczym. Warto w tym kontekście podkreślić, że górna granica kary pozbawienia wolności, którą można wymierzyć nieletnim, jest niższa niż w Polsce, ponieważ zasadniczo wynosi 10 lat.

2. Szwajcarski system postępowania z nieletnimi

Kwestie związane z postępowaniem nieletnich w Szwajcarii reguluje ustawa związkowa o prawie karnym nieletnich z 20 czerwca 2003 r. (*Bundesgesetz über das Jugendstrafrecht, Jugendstrafgesetz*; dalej JStG)¹⁰³. Nie jest to jednakże regulacja kompleksowa, ponieważ w wielu kwestiach istnieją odesłania do Kodeksu karnego (art. 1 ust. 2 JStG).

Ustawa ta zmieniała regulacje prawne dotyczące postępowania z nieletnimi określone w Kodeksie karnym z 1937 r. Tym samym prawo nieletnich zostało zasadniczo wydzielone z prawa

¹⁰¹ H.J. Albrecht, *Ewolucja prawa karnego w Niemczech*, [w:] *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, red. T. Bojarski, K. Nazar-Gutowska, A. Nowosad, A. Michalska-Warias, J. Piórkowska-Flieger, A. Sośnicka, M. Szwarczyk, D. Firkowski, Lublin 2008, s. 189.

¹⁰² <https://www.destatis.de/DE/Themen/Staat/Justiz-Rechtspflege/Publikationen/Downloads-Strafverfolgung-Strafvollzug/strafvollzug-2100410197004.html> (dostęp: 25.08.2020 r.).

¹⁰³ Źródło: <http://www.admin.ch/opc/de/federal-gazette/2003/4445.pdf> (dostęp: 25.08.2020 r.).

karnego. Dla stworzenia nowej regulacji prawnej istotne znaczenie miał wzrost przestępczości nieletnich, negatywne zmiany w strukturze tej przestępczości, a także obniżenie wieku sprawców przestępstw. Ponadto krytykowano zbyt niską granicę wieku odpowiedzialności karnej, która od lat 70-tych XX w. wynosiła 7 lat. Środowiska psychologów i pedagogów podnosiły także kwestię sztywnego i niezgodnego ze współczesnymi standardami wiedzy podziału nieletnich na tych, którzy wymagają oddziaływań wychowawczych albo leczniczych i tych nieletnich niewymagających takich oddziaływań. Jedną z podstawowych zasad dotyczących postępowania z nieletnimi jest zasada ochrony i wychowania nieletnich, której nie należy rozumieć jako rezygnacji ze stosowania wobec tej grupy sprawców kar umożliwiających zderzenie sprawcy ze skutkami jego zachowania, a także naprawienie wyrządzonej szkody. Jednakże ochrona nieletnich może uzasadniać zastosowanie środków umożliwiających eliminację negatywnego wpływu czynników związanych ze środowiskiem rodzinnym, a także zapobieganie dalszym przestępstwom w przyszłości. Kolejną ważną zasadą w postępowaniu z nieletnimi jest zasada indywidualizacji, która zobowiązuje organy prowadzące postępowanie wobec nieletniego do zgromadzenia materiałów dotyczących warunków rodzinnych, życiowych, środowiska szkolnego, jeżeli jest to potrzebne do podjęcia decyzji w przedmiocie środków ochronnych lub wymierzenia kary¹⁰⁴.

Ustawa związkowa o prawie karnym nieletnich przewiduje bardzo wczesną możliwość ingerencji w proces wychowawczo-rozwojowy dzieci w przypadku popełnienia czynu karalnego przez dziecko, które nie ukończyło jeszcze 10. roku życia. Wówczas informuje się o tym jego rodziców i podejmuje działania obejmujące koncentrowane także jego rodzinę. Gdy zachodzi potrzeba, aktywizuje się instytucje zajmujące się opieką nad dziećmi (art. 4 JStG). Przepis ten wskazuje na prewencyjno-opiekuńczy charakter postępowania w stosunku do najmłodszych dzieci.

Natomiast wobec do nieletnich pomiędzy 10. a 18. rokiem życia, które dopuściły się czynu karalnego JStG przewiduje oddziaływanie za pomocą środków ochronnych lub kar (art. 3 ust. 1 JStG).

Omawiana ustawa posługuje się wobec nieletnich pojęciem „zawinienia” odpowiadającym pojęciu „rozeznania”, które przewidywał art. 70 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny¹⁰⁵. Nieletni działa z zawinieniem, gdy uświadamia sobie fakt postępowania niezgodnego z prawem (art. 11 ust. 2 JStG). Jeżeli nieletni działał z zawinieniem, to organ wykonawczy może zastosować wobec niego środki ochronne albo karę (art. 11 ust. 1 JStG). Wynika z tego przepisu, że w stosunku do nieletnich działających bez zawinienia dopuszczalne są jedynie środki ochronne.

Omawiana ustawa w stosunku do nieletnich przewiduje następujące środki ochronne: ustanowienie nadzoru (*Aufsicht*), oddanie pod opiekę wyznaczonej osoby (*persönliche Betreu-*

¹⁰⁴ B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne nieletnich od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007, s. 250–255.

¹⁰⁵ Dz. U. Nr 60, poz. 571 ze zm.; J. Makarewicz, *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1932, s. 148–149; zob. także szerzej: W. Świada, *Prawo karne*, Warszawa 1978, s. 395.

ung), skierowanie na leczenie otwarte (*ambulante Behandlung*), umieszczenie w zakładzie otwartym lub zamkniętym albo u osób prywatnych (*Unterbringung*).

Ustanowienie nadzoru (*Aufsicht*) może zostać orzeczone, gdy organ orzekający uzna, że rodzice nieletniego są w stanie zapewnić jemu odpowiednią opiekę i wychowanie. W takim przypadku rodzice będą podlegali swego rodzaju kontroli odpowiedniego organu lub osoby, którym będą musieli udzielać informacji i pozwalać na wgląd w sytuację rodziną. Jednakże ingerencja we władzę rodzicielską nie jest możliwa na tym poziomie. Organ orzekający może również wydawać rodzicom odpowiednie wskazówki i zalecenia (art. 12 ust. 2 JStG). Jednakże, gdy nieletni osiągnie pełnoletniość, taki nadzór będzie możliwy po wyrażeniu przez niego zgody (art. 12 ust. 3 JStG).

Analizowany przepis zawiera rozwiązanie, które można porównać do ograniczenia władzy rodzicielskiej połączonej w k.r.o. z nałożeniem na rodziców określonych obowiązków jako środkiem wychowawczym w u.p.n.

Jeżeli nadzór rodzicielski okaże się niewystarczający, wówczas organ wykonawczy wyznaczy osobę wspierającą rodziców w procesie wychowania nieletniego (*persönliche Betreuung*), która sama również będzie zaangażowana w ten proces. Jednocześnie organ orzekający może wyposażyć taką osobę w uprawnienia w zakresie podejmowania decyzji dotyczących wychowania, kształcenia, czy też leczenia nieletniego, ograniczając jednocześnie w tym zakresie władzę rodzicielską. Jeżeli nieletni osiągnie pełnoletniość, wówczas taka opieka będzie kontynuowana po wyrażeniu przez niego zgody (art. 13 JStG).

Skierowanie na leczenie otwarte (*ambulante Behandlung*) może mieć zastosowanie wówczas, gdy nieletni ma problemy z uzależnieniem od substancji odurzających. Takie leczenie może być połączone z nadzorem, opieką osobistą albo z umieszczeniem w placówce edukacyjnej (art. 14 JStG).

W przypadku, gdy oddziaływanie na nieletniego w jego środowisku rodzinnym nie przyniosło pożądanych efektów, wówczas organ orzekający może umieścić nieletniego w placówce wychowawczej lub leczniczej, albo u osób prywatnych (*Unterbringung*). Nieletni może zostać zamknięty w zakładzie zamkniętym, ale tylko wówczas, gdy jest to konieczne ze względu na zapewnienie bezpieczeństwa samemu nieletniemu lub osób trzecich, albo przemawia za tym konieczność leczenia zaburzeń psychicznych (art. 15 JStG).

Na okres pobytu nieletniego w placówce organ wykonawczy określa zasady kontaktów rodziców z nieletnim. Jeżeli nieletni umieszczony w zakładzie, ukończy 17 lat, wówczas jego izolacja może być kontynuowana w zakładzie dla młodocianych (art. 16 JStG).

Organ orzekający może zakazać nieletnimi wykonywania określonych czynności lub kontaktowania się z określonymi osobami, czy też unikania określonych miejsc, jeżeli istnieje ryzyko popełnienia przez niego przestępstwa. W takim przypadku organ wykonawczy jest obowiązany do wyznaczenia osoby odpowiedzialnej do kontroli przestrzegania przez nieletniego nałożonych zakazów. Możliwa jest również w tym zakresie kontrola nieletniego za pomocą systemu elektronicznego (art. 16a JStG).

Szwajcarska ustawa związkowa o prawie karnym nieletnich przewiduje również możliwość zmiany środków ochronnych w toku ich stosowania, jeżeli inne okażą się bardziej właściwe (art. 18 JStG).

Środki ochronne orzeka się na czas nieoznaczony. Corocznie dokonuje się oceny zasadności ich stosowania i gdy spełniły swoją rolę, wówczas zostają zniesione. Co do zasady wszystkie środki ochronne wygasają z mocy prawa po ukończeniu przez osobę nimi objętą 25. roku życia. W tym miejscu warto dodać, że do roku 2015 granica wiekowa stosowania opisywanych środków wynosiła 22 lata. W przypadku środków polegających na nadzorze i osobistej opiece, mogą one być stosowane do uzyskania przez nieletniego pełnoletniości. Po tym okresie na ich przedłużenie do 25. roku życia konieczna jest jego zgoda.

Omawiana ustawa przewiduje następujące kary: upomnienie (*Verweis*), wykonanie określonej pracy (*persönliche Leistung*), grzywnę (*Busse*), pozbawienie wolności (*Freiheitssetzung*).

Zgodnie z treścią przepisu art. 22 JStG wobec nieletniego może zostać orzeczone upomnienie (*Verweis*), jeżeli środek ten będzie wystarczający do powstrzymania nieletniego przed popełnieniem w przyszłości kolejnych czynów karalnych. Istotą upomnienia jest formalne potępienie popełnionego przez nieletniego czynu. Stosując wobec nieletniego omawiany środek, można dodatkowo połączyć go z okresem próby wynoszącym od 6 miesięcy do 2 lat, podczas którego na nieletniego są nakładane określone obowiązki. Jeżeli w tym okresie nieletni dopuści się jakiegoś czynu karalnego, wówczas organ orzekający może orzec względem niego inną karę niż upomnienie.

Z kolei wykonanie określonej pracy (*persönliche Leistung*) zostało stypizowane w przepisie art. 23 JStG. Sankcja ta polega na zobowiązaniu nieletniego do samodzielnego wykonania nieodpłatnej pracy na rzecz instytucji społecznej, zakładu publicznego, osób potrzebujących pomocy lub na rzecz ofiary. Praca winna być dostosowana do wieku i możliwości nieletniego. Jako formę pracy traktuje się także uczestnictwo nieletniego w kursach albo podobnych przedsięwzięciach. W przypadku nieletnich sprawców w wieku poniżej 15 lat czas trwania pracy nie może przekroczyć 10 dni, natomiast w stosunku do nieletnich, którzy dopuścili się zbrodni lub występku po ukończeniu 15 lat obowiązek świadczenia pracy nie może przekroczyć 3 miesięcy, a zobowiązanie do wykonania pracy może zostać połączone z nakazem przebywania w określonym miejscu. W przypadku, gdyby nieletni uchylałby się od wykonania wyznaczonej pracy, wówczas organ wykonawczy udziela mu upomnienia i jednocześnie wyznacza termin końcowy, przedupływem, którego może on jeszcze wykonać pracę. Po bezskutecznym upomnieniu nieletni, który nie ukończył jeszcze 15 lat w chwili popełnienia czynu, może zostać zobowiązany do wykonania tej pracy pod bezpośrednim nadzorem organu wykonawczego albo innej wyznaczonej osoby. Natomiast wobec nieletniego uchylającego się od pracy, który ukończył 15 lat, organ orzekający zamienia pracę w wymiarze 10 dni na karę grzywny lub na karę pozbawiania wolności na czas nieprzekraczający czasu trwania pracy, która podlegała zamianie.

Natomiast grzywna (*Busse*), która została określona w przepisie art. 24 JStG, może zostać orzeczona do wysokości 2 tys. franków szwajcarskich wobec nieletniego, który w chwili po-

pełnienia czynu ukończył 15 lat. Jednakże wysokość tej kary uzależniona jest od warunków osobistych nieletniego. Wykonanie grzywny może zostać zawieszone w całości lub w części. W gestii organu wykonawczego leży określenie terminu zapłaty grzywny oraz jej odroczenie lub rozłożenie na raty. Ponadto organ wykonawczy na wniosek nieletniego może orzec w kwestii zmiany całości lub części grzywny na wykonanie określonej pracy. Natomiast organ orzekający jest właściwy do obniżenia wysokości orzeczonej kary grzywny w przypadku, gdy po wydaniu wyroku warunki osobiste nieletniego uległy pogorszeniu z przyczyn od niego niezależnych. Ponadto organ orzekający ma kompetencję do zamiany kary grzywny, która nie została uiszczona wyłącznie z winy nieletniego w wyznaczonym terminie, ani wykonana w formie pracy, na karę pozbawiania wolności do 30 dni. Z karą grzywny może zostać połączona kara wykonania określonej pracy i kara pozbawienia wolności (art. 33 JStG).

Z kolei kara pozbawienia wolności (*Freiheitsstrafe*), o której mówi przepis art. 25 JStG jest przewidziana w dwóch wymiarach, w zależności od wieku nieletniego sprawcy. Otóż, jeżeli sprawca zbrodni albo występku ukończył 15 lat, wówczas może zostać orzeczona wobec niego kara pozbawienia wolności od 1 dnia do 1 roku. Natomiast w przypadku sprawcy, który ukończył 16 lat, długość orzeczonej kary nie może przekroczyć 4 lat. Jednakże w tym ostatnim przypadku organ orzekający może wymierzyć karę do 4 lat, gdy zostanie spełniona jedna z dwóch przesłanek: gdy dopuścił się zbrodni zagrożonej w przypadku sprawców dorosłych karą pozbawiania wolności na czas nie krótszy niż 3 lata, a także wówczas, gdy nieletni dopuścił się innego wymienionego w ustawie przestępstwa.

Niniejsza ustawa uwzględnia możliwość złagodzenia kary pozbawienia wolności w postaci zamiany jej na obowiązek wykonania określonej pracy. Otóż, zgodnie z treścią przepisu art. 26 JStG organ orzekający może na wniosek nieletniego zamienić orzeczoną karę pozbawienia wolności na wykonanie określonego świadczenia na okres do 3 miesięcy. Istnieje także możliwość zamiany reszty pozostałej do odbycia kary pozbawiania wolności na karę określonego świadczenia.

Omawiana ustawa przewiduje również inną modyfikację wykonania wobec nieletniego kary pozbawiania wolności. Zgodnie z przepisem art. 27 JStG kara ta może być wykonywana do 1 roku czasu w formie „półwięzienia”, którego zasady wykonywania zawarte są w art. 77b StGB. Osoba odbywająca karę pozbawienia wolności w tej formie spędza w zakładzie karnym noc oraz czas wolny, a resztę dnia spędza poza zakładem karnym na kontynuowaniu nauki lub pracy w swoim środowisku naturalnym. Natomiast kara pozbawienia wolności do 1 miesiąca może być wykonywana w formie dniówkowej, która przewiduje podział okresu odbywania kary na krótsze odcinki czasowe i odbywanie jej w dni wolne od nauki lub pracy.

Wskazane wyżej modyfikacje odbywania przez nieletnich kary pozbawiania wolności w istotny sposób łagodzą tę karę, nadając jej w znacznym stopniu walor wychowawczy, ograniczając jednocześnie element dolegliwości i odpłaty za czyn, co stanowi przecież esencjonalny element każdej kary kryminalnej.

Ustawa szwajcarska określa również zasady, którymi należy się kierować przy wykonywaniu kary wobec nieletnich (art. 27 JStG). Przy wykonaniu kary pozbawienia wolności należy zapewnić nieletniemu odpowiednią opiekę wychowawczą uwzględniającą indywidualne cechy osobowościowe każdego z osadzonych, która będzie ukierunkowana na integrację socjalną po opuszczeniu zakładu karnego. Przepis ten akcentuje również konieczność rozwoju osobowości nieletniego, a także stworzenie możliwości uczenia się na terenie zakładu karnego, gdy nieletni nie może podjąć lub kontynuować nauki poza zakładem. Ponadto należy zapewnić nieletniemu oddziaływanie terapeutyczne, jeżeli on tego potrzebuje. Omawiany przepis wskazuje również na konieczność przydzielenia nieletnim, którzy odbywają karę pozbawiania wolności dłużej niż 6 miesięcy, odpowiedniej osoby, która im pomaga. Wydaje się, że to ostatnie rozwiązanie niewątpliwie może ograniczyć skutki prizonizacji nieletnich, rozumianej jako formy przystosowania się osadzonych do izolacji penitencjarnej, ze wszystkimi jej konsekwencjami.

Z analizy wskazanego wyżej przepisu wyłania się dobitnie zasada indywidualizacji w postępowaniu z nieletnimi odbywającymi karę pozbawienia wolności, a także prymat oddziaływań wychowawczych mających pomóc nieletnim w integracji społecznej po opuszczeniu zakładu karnego.

Szwajcarska ustawa przewiduje także warunkowe przedterminowe zwolnienie (art. 28 JStG). Nieletni może ubiegać się o wcześniejsze zwolnienie w przypadku pozytywnej prognozy, jeżeli odbył połowę kary pozbawienia wolności, nie krócej jednak niż 2 tygodnie. Nieletni warunkowo zwolniony poddany jest okresowi próby, którym jest pozostały okres do końca kary, nie może on jednakże przekroczyć 2 lat (art. 29 JStG). W okresie próby na nieletniego można nałożyć środek w postaci upomnienia działającego uświadamiająco na nieletniego, który może dotyczyć spędzania wolnego czasu, naprawienia wyrządzonej szkody, odwiedzania lokali, czy też uprawnienia do kierowania pojazdem (art. 29 JStG). W okresie próby nieletniemu zostaje również przydzielona odpowiednia osoba, która ma go wspierać i jednocześnie zdawać sprawozdanie z realizacji tego środka. Jeżeli okres próby przebiegnie pomyślnie, uważa się karę za odbytą (art. 30 JStG).

Podsumowując rozwiązania prawne postępowania z nieletnimi w Szwajcarii warto podkreślić, że szwajcarska ustawa karna dla nieletnich przewiduje możliwość bardzo wczesnej reakcji na czyny karalne, czyli jeszcze przed ukończeniem 10. roku życia. Szwajcarskie prawo dotyczące nieletnich zorientowane jest na ich ochronę przed niedostosowaniem społecznym. Jednocześnie w procesie wychowania dostrzega rodzinę i potrzebę wsparcia jej w tym procesie. Ponadto należy zauważyć, że choć omawiane środki traktowane formalnie jako kary, w istocie niosą ze sobą duży pierwiastek wychowawczy i szereg modyfikacji, które w sposób znaczący łagodzą konsekwencje psychologiczne i społeczne skazania. Szwajcarski model postępowania z nieletnimi sprawcami przestępstw zorientowany jest na ich wychowanie, a nie stwarzanie dolegliwości za popełniony czyn karalny.

Wnioski końcowe

Podjęte w niniejszym Raporcie rozważania nad problemem właściwej reakcji na pojawiające się symptomy negatywnych zachowań nieletnich, w tym popełniane przez nich czyny karalne, pozwalają na sformułowanie następujących wniosków *de lege lata* i *de lege ferenda*, które wydają się bardzo ważne z punktu widzenia podniesienia efektywności zapobiegania niedostosowaniu społecznemu nieletnich i ich powrotu do normalnego życia w zgodzie z normami społecznymi.

Organy i instytucje odpowiedzialne za zapobieganie i przeciwdziałanie negatywnym zachowaniom społecznym nieletnich nie mają pełnego stanu wiedzy w zakresie pełnego wykorzystywania instrumentów służących realizacji tych celów. Obecny stan wiedzy nie pozwala uzyskać odpowiedzi na pytania: w którym roku życia następuje pierwsza formalna interwencja w proces wychowawczo-rozwojowy nieletniego?; w którym roku życia nieletni po raz pierwszy mają orzeczony jakikolwiek środek wychowawczy?. Na potrzeby niniejszego opracowania „ręcznie” zbierano informacje na temat tego, w którym roku życia nieletni są kierowani do MOW lub MOS.

Brak jest właściwej współpracy w zakresie wymiany informacji pomiędzy Ministerstwem Sprawiedliwości, a Ośrodkiem Rozwoju Edukacji w zakresie kierowania nieletnich do MOW.

Należy stworzyć system informatyczny pozwalający wskazać zależność pomiędzy skutecznością albo brakiem skuteczności poszczególnych środków wychowawczych, a późniejszym kierowaniem nieletnich do MOW lub ZP.

Analiza danych ilościowych na temat orzekanych środków wychowawczych i poprawczych wskazuje, że sądy rodzinne rzadko decydują się na orzekanie środków wychowawczych mających na celu kształtowanie poczucia odpowiedzialności nieletnich za ich zachowanie (tj. środków polegających na naprawieniu szkody lub wykonaniu określonej pracy lub świadczenia, a także zbyt rzadko kierują sprawy nieletnich do postępowania mediacyjnego).

W niewielkim stopniu sądy rodzinne decydują się na orzekanie środka w postaci odpowiedzialnego nadzoru rodziców lub opiekuna. Również w stosunkowo niewielu przypadkach decydują się na nałożenie wobec rodziców określonych obowiązków. Tym samym tracą szansę na kształtowanie w rodzicach poczucia odpowiedzialności za wychowanie swoich dzieci i pogłębianie w konsekwencji funkcji opiekuńczo-wychowawczej.

Aby nadać w większym niż obecnie stopniu charakter opiekuńczo-profilaktyczny rozwiązaniom prawnym dotyczącym postępowania z nieletnimi, należy określić dolną granicę wiekową stosowania środków wychowawczych na poziomie 10 lat.

W przypadku wykazywania symptomów niedostosowania społecznego przez dzieci poniżej 10. roku życia, warto rozważyć oddziaływanie przede wszystkim na jego rodziców, które obejmowałoby systemowe wsparcie psychologiczno-pedagogiczne głównie w oparciu o przepisy dotyczące pomocy rodzinie z wykorzystaniem asystenta rodziny, a posiłkowo także o regulacje prawne dotyczące władzy rodzicielskiej. Niewątpliwie problem niedostosowania społecznego dziecka poniżej 10. roku życia nie jest jedynie jego problemem. Dlatego w takim przypadku ono i jego rodzice muszą zostać objęci wspólnie kompleksowymi oddziaływaniami lub pomocą w procesie radzenia sobie z trudnościami wychowawczymi.

Podstawą wszczęcia postępowania w stosunku do nieletnich są wykazywane przez nich przejawy demoralizacji. Z uwagi na to, że demoralizacja świadczy o długotrwałym i pogłębiającym się procesie negatywnych społecznie postaw, ogranicza to wczesną interwencję i tym samym korektę procesu rozwojowego nieletniego. Dlatego, aby nadać systemowi postępowania z nieletnimi bardziej profilaktyczny charakter, niż to ma miejsce obecnie, warto rozważyć, aby podstawą do podjęcia oddziaływań opiekuńczo-wychowawczych był przejaw niedostosowania społecznego. Pojęcie „niedostosowania społecznego” obejmuje bowiem nie tylko zachowania wynikające z czynników zewnętrznych, jak środowiska rodzinnego, szkoły, grupy rówieśniczej, ale również czynników endogennych. Za niedostosowanie społeczne należy uznać wszelkie formy wadliwego stosunku do innych ludzi wynikającego z różnych zaburzeń emocjonalnych oraz defektów w tym zakresie. Przejawy niedostosowania społecznego poprzedzają zachowania świadczące o demoralizacji.

Rola rodziny w procesie rozwojowym nieletnich jest bardzo ważna. Nie tylko stanowi ona główne źródło niedostosowania społecznego, ale współpraca z nią może służyć optymalizacji działań korekcyjnych podejmowanych wobec nieletnich. Obowiązujący system prawny nie przewiduje systemowych rozwiązań pozwalających na równoczesne oddziaływanie na nieletniego i jego rodzinę. Często nieletnich opuszczają placówki resocjalizacyjne i wracają do tych samych warunków, które stały się przyczyną ich demoralizacji. Bez jednoczesnego oddziaływania na nieletnich i ich rodziny skuteczność procesu powrotu nieletnich do życia w społeczeństwie w zgodzie z jego normami wydaje się być wątpliwa.

Orzekając wspomniane środki oddziaływania, sądy powinny również orzekać nadzór kuratora mogącego wspierać te rodziny, które chcą, ale nie potrafią należycie zadbać o dobro nieletniego w jego procesie wychowawczym. Poza wyznaczanymi im obowiązkami powinni otrzymać dodatkowo wsparcie w postaci profesjonalnych porad i wskazówek.

Warto również rozważyć możliwość ograniczania władzy rodzicielskiej na podstawie u.p.n., a nie jedynie na podstawie k.r.o. Nakładanie bowiem na rodziców określonych obowiązków na podstawie art. 7.u.p.n, *de facto* stanowi ograniczenie tej władzy. Stworzenie prawnych możliwości jej modyfikowania na gruncie u.p.n. zdecydowanie przyspieszy podejmowanie stosownych działań wobec rodziców i nieletnich bez potrzeby rozpoczynania nowej procedury w oparciu o przepisy k.r.o.

W ramach sprawowanego nadzoru kuratora sądowego nad nieletnim warto rozważyć ujęcie w normy prawnej funkcji niedostatecznie dostrzegalnej w nauce o dużym potencjale, którą określam mianem funkcji edukacyjno-aktywizującej realizowanej w stosunku do podmiotów uczestniczących w procesie wychowawczo-rozwojowym nieletniego (np. wobec szkoły, wychowawcy, itp.). Polegałaby ona na kształtowaniu świadomości tych podmiotów w zakresie potrzeb nieletniego i jednoczesnym angażowaniu ich w proces korekcyjny jego zachowań i postaw. Propozycja takiego rozwiązania mogłaby mieć następującą postać:

„Art § 1 W przypadku objęcia nadzoru nad nieletnim lub kontrolowania zachowania nieletniego bez orzekania nadzoru kurator może udzielać wskazówek dotyczących postępowania z nieletnim podmiotom lub osobom uczestniczącym w jego procesie wychowawczo-rozwojowym.

§ 2 Gdy przemawia za tym dobro nieletniego, kurator jest uprawniony do informowania podmiotów lub osób, o których mowa w § 1, o wszelkich okolicznościach dotyczących nieletniego, służących poprawie sytuacji prawnej i faktycznej w jego procesie resocjalizacji”.

Warto zastanowić się nad poszerzeniem kompetencji kuratora sprawującego nadzór nad nieletnim o możliwość zobowiązania rodziców lub opiekuna do współdziałania z kuratorem w zakresie oddziaływań wychowawczo-korekcyjnych. Ujęcie proponowanej kompetencji mogłoby mieć następującą postać: „Kurator, obejmując nadzór nad nieletnim, może zobowiązać rodziców lub opiekunów prawnych do współpracy w ramach prowadzonych oddziaływań resocjalizacyjnych”.

Dla skuteczności podejmowanych działań korygujących zachowanie nieletnich bardzo duże znaczenia ma właściwa reakcja sądów rodzinnych. Wyniki przeprowadzonych badań pokazują, że sądy te zbyt późno reagują na symptomy demoralizacji. W wielu przypadkach odmawiają wszczęcia postępowania w tych sprawach. Natomiast zbyt późne interwencje sądowe powodują, że stopień demoralizacji jest już bardzo zaawansowany, co często uniemożliwia skuteczną resocjalizację ze względu na zbyt krótki okres czasu działania określonych środków wychowawczych lub poprawczych.

W związku z powyższym warto rozważyć konieczność obligatoryjnego doksztalcenia sędziów rodzinnych, a nawet odbywania odrębnej aplikacji sędziowskiej, podczas której przyszli sędziowie rodzinni zdobyliby szerszą wiedzę z zakresu psychologii rozwojowej pedagogiki resocjalizacyjnej. Dzięki tej poszerzonej wiedzy sędziowie powinni lepiej rozumieć procesy rozwojowe zachodzące w nieletnim, w tym symptomy negatywnych postaw i umieć świadomie zareagować na nie.

Warto rozważyć zmianę nazwy ustawy regulującej postępowanie z nieletnimi na: „Ustawa o opiece i wychowaniu nieletnich”. Zmiana tytułu wskazywałaby jednoznacznie na wychowawczo-opiekuńczy i profilaktyczny charakter instytucji stosowanych wobec nieletnich wykazujących przejawy niedostosowania. Tym samym mogłaby się przyczynić do wykształcenia w świadomości organów i instytucji, stosujących zawarte w niej rozwiązania, potrzeby bardzo

wczesnej reakcji na niepożądane społecznie zachowania i postawy nieletnich. Jednocześnie proponowane rozwiązanie umożliwiłyby zerwanie z pojawiającym się myśleniem wśród podmiotów zajmujących się problematyką nieletnich o tym, że omawiana regulacja prawna jest w pewnym sensie surogatem odpowiedzialności za popełnione czyny.

W relacjach pomiędzy kierowaniem do MOW a kierowaniem do ZP widoczna jest nadreprezentacja tego pierwszego środka. Sądy rodzinne kierują nawet 10 razy częściej do MOW niż do ZP. Konsekwencją takiej praktyki orzeczniczej jest to, że wiele ZP ma bardzo niski roczny odsetek przyjęć nowych wychowanków, przez co nie zostaje wykorzystany duży potencjał oddziaływań resocjalizacyjnych szczególnie wobec wychowanków będących sprawcami poważnych czynów karalnych o wysokim stopniu demoralizacji.

Młodzieżowe ośrodki wychowawcze nie są w stanie pełnić właściwie swojej roli w postaci niwelowania problemów edukacyjnych i korygowania deficytów w rozwoju psychospołecznym. Na przeszkodzie realizacji tych zadań stoi wysoki odsetek wychowanków umieszczanych w MOW o bardzo wysokim poziomie demoralizacji, mających na koncie bardzo groźne czyny karalne, a także uzależnionych od środków odurzających. W przypadku blisko 50% skierowań nieletnich do MOW było popełnienie czynu karalnego. Skutkiem takiego stanu rzeczy jest powszechna przemoc i agresja wobec młodszych wychowanków, co sprzyja pogłębianiu się procesu niedostosowania społecznego, a w konsekwencji demoralizacji.

Aby zmienić ten stan rzeczy, należy nieletnich sprawców czynów karalnych lub uzależnionych od środków odurzających kierować do ZP. Natomiast w MOW powinni pozostawać jedynie wychowankowie o niewysokim poziomie demoralizacji lub osoby wymagające uzupełnienia deficytów w realizacji obowiązku szkolnego. Ten warunek wydaje się być konieczny dla przywrócenia zdolności realizacji ustawowych zadań przez MOW.

Innym problemem ograniczającym w sposób znaczący realizację tych zadań jest wysoki odsetek wychowanków z zaburzeniami psychicznymi, wymagających wsparcia farmakologicznego i pomocy psychiatrycznej.

Dlatego konieczna jest specjalizacja MOW, o czym wypowiedziała się także kilka lat temu NIK w swoich wnioskach pokontrolnych.

Z uwagi na znaczący problem zaburzeń psychicznych należy postulować zmianę przepisów w kierunku obligatoryjnego zapewnienia w każdym MOW lekarza psychiatry, choćby na część etatu. W obowiązującym stanie prawnym nie ma takiego wymogu i ze względów oszczędnościowych samorządy nie zatrudniają takich specjalistów. Dostarcza to wielu trudności, ponieważ wychowawcy muszą umawiać wizyty z psychiatrami na normalnych zasadach w poradniach psychiatrycznych.

Na problem czynów karalnych i zaburzeń psychicznych nakłada się duże zróżnicowanie wychowanków pod względem wieku. Otóż z powodów zaniedbań szkolnych w jednej grupie szkolnej przebywają wychowankowie starsi i bardzo młodzi. Konsekwencją tego są zachowania przemocowe wobec młodszych kolegów. Znaczne zróżnicowanie wiekowe jest kolejnym

argumentem przemawiającym za wprowadzeniem specjalizacji MOW, w tym wyróżnieniem MOW dla młodszych nieletnich.

W kontekście rozważań nad problemem dużej liczby wychowanków z zaburzeniami psychicznymi i pewnym stopniem niepełnosprawności intelektualnej bardzo ważne znaczenie ma orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalistycznego. Na jego podstawie sporządza się indywidualny program terapeutyczny. Jednakże w obowiązującym stanie prawnym z wnioskiem o sporządzenie takiego orzeczenia mogą wystąpić rodzice. Z uwagi na różne postawy rodziców wobec tego problemu, MOW nie może opracować odpowiednich działań terapeutycznych, gdyż zwłoka rodzica albo brak reakcji uniemożliwia wydanie takiego orzeczenia. Problem ten dotyczy praktycznie wszystkie MOW. Dlatego należy postulować zmianę przepisów w kierunku przeniesienia kompetencji do wystąpienia o sporządzenie takiego orzeczenia na dyrektora placówki albo na sąd rodzinny, który w orzeczeniu o skierowaniu nieletniego do MOW wskazałby dyspozycję do sporządzenia właściwego orzeczenia.

Dużym wyzwaniem zarówno dla MOW, jak również dla ZP jest współpraca z rodzinami wychowanków i ich pedagogizacja. W istocie każda placówka wypracowuje własny sposób radzenia sobie z tym problemem. Dlatego wydaje się konieczne wprowadzenie rozwiązań systemowych w tym zakresie. Jednym z nich mogłoby być zaangażowanie kuratora rodzinnego lub asystenta rodziny w pedagogizację rodziny wychowanka. Realizacja tego procesu polegałaby na kształtowaniu świadomości rodziców na temat problemów nieletniego zdiagnozowanych w MOW lub ZP, a z drugiej strony – próba rozwiązywania problemów rodzinnych będących przyczyną demoralizacji nieletniego. Jednocześnie kurator sądowy lub asystent rodziny przekazywałby informacje wychowawcom na temat sytuacji rodzinnej. Dzięki temu mogliby oni efektywniej przygotować nieletniego na jego powrót do środowiska rodzinnego.

Bardzo ważne z punktu widzenia efektywnej resocjalizacji jest przygotowanie wychowanków do radzenia sobie w życiu po opuszczeniu placówek resocjalizacyjnych. W tym celu realizowane są programy usamodzielniania wychowanków. Jedną z instytucji przygotowującą do życia w środowisku otwartym jest czasowe umieszczenie nieletniego poza ZP (art. 90 u.p.n.). Choć nieletni przebywa *de facto* poza ZP, to *de iure* jest jego wychowaniem i z tej przyczyny nie może korzystać z pomocy socjalnej oferowanej przez powiatowe centrum pomocy rodzinie czy miejski ośrodek pomocy społecznej. Brak możliwości uzyskania wsparcia podczas podejmowania prób samodzielnego funkcjonowania jest bardzo istotnym problemem na drodze do efektywnej pomocy w odnalezieniu się w nowej rzeczywistości.

Wychowankowie po opuszczeniu placówek resocjalizacyjnych mają możliwość uzyskania wsparcia socjalnego w ramach usamodzielniania. Jednym z warunków uzyskania takiej pomocy jest ukończenie 18 lat i złożenie stosownego wniosku. Jeśli chodzi o ten ostatni aspekt, osoby uprawnione nie zawsze zgłaszają się z wnioskiem o pomoc. Poza tym lokalne instytucje pomocowe nie zawsze wiedzą, że na ich terenie jest osoba, która opuściła placówkę resocjalizacyjną. W związku z tym należy postulować zmiany prawne w tym zakresie idące

w kierunku obligatoryjnego składania informacji przez dyrektora placówki do właściwej jednostki pomocowej o tym, że na jej terenie znajduje się były wychowanek. Wówczas asystent rodziny mógłby zainicjować z nim kontakt i sprawdzić, jakie potrzeby w zakresie usamodzielnienia można zaoferować w ramach wsparcia socjalnego. Warto również rozważyć możliwość wystąpienia o pomoc osoby, które ukończyły 15 lat.

Wsparcie udzielane byłym wychowankom nie powinno ograniczać się w zasadzie do postaci pieniężnej i rzeczowej. Ważna jest również pomoc osobowa, doradztwo, pokierowanie daną osobą w podejmowaniu kolejnych kroków.

Istotnym elementem na drodze wprowadzania byłego wychowanka do życia społecznego mógłby być system hostelowy. Dzięki niemu wychowanek do 25. roku życia mógłby funkcjonować w warunkach wolnościowych przy zastosowaniu pewnych ograniczeń i kontroli ze strony placówki resocjalizacyjnej, której formalnie przestał być wychowankiem. Przebywanie w warunkach hostelowych możliwe byłoby jedynie na jego wniosek i za zgodą dyrektora placówki.

Porównanie polskiego systemu postępowania z nieletnimi do rozwiązań obowiązujących w tym zakresie w Niemczech i Szwajcarii pokazuje, że tamtejsze systemy zorientowane są w znacznej mierze na bardzo wczesną reakcję na niepożądane symptomy w zachowaniu nieletnich. Tym samym mają one na celu przede wszystkim aspekt profilaktyczno-opiekuńczy. We wczesnym okresie życia wobec nieletnich wykazujących przejawy niedostosowania społecznego podejmowanie jest kompleksowe oddziaływanie zorientowane przede wszystkim na wspieranie rodziców nieletniego w procesie jego wychowywania. Natomiast sam nieletni, jeżeli wymaga tego potrzeba, poddawany jest oddziaływaniom korekcyjnym. Z kolei rozwiązania prawne przypominające te, które opisane są w u.p.n. stosowane są jedynie wówczas, gdy nieletni popełni czyn karalny

Jednakże niezależnie o wszystkich wskazanych wyżej wniosków i postulatów żadne zmiany w warstwie normatywnej nie przyniosą pożądanych efektów bez uprzedniej głębokiej diagnozy kondycji i problemów współczesnej rodziny, bez odpowiedzi na pytanie, w jakim zakresie może ona stać się podmiotem samodzielnie rozwiązującym problemy dziecka, a w jakim podlega ograniczeniom w tym zakresie. Również diagnozy wymaga współczesne środowisko szkolne, będące w równiej mierze czynnikiem determinującym postawy społeczne młodych ludzi. Czy i na ile można przywrócić szkole kompetencje wychowawcze, które *de facto* już dawno utraciła. Przed podjęciem dyskusji na temat zmian normatywnych w zakresie postępowania z nieletnimi należy w pierwszej kolejności dokonać przeglądu i analizy funkcjonowania, przez blisko 40 lat, odpowiednich instytucji. Najkrócej rzecz ujmując, należy sobie odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu obowiązująca ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich jest aktualna w dzisiejszej rzeczywistości, ze wszystkimi jej nowymi wyzwaniami, problemami i zagrożeniami, a także nowymi możliwościami.

Aneks

Wykaz aktów prawnych

Kodeks karny z 13 listopada 1998 r. (*Strafgesetzbuch*).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny (Dz. U. Nr 60, poz. 571 ze zm.).

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 13 stycznia 2012 r. w sprawie trybu przyjmowania i zwalniania nieletnich z hosteli, warunków pobytu nieletnich w hostelu oraz sposobu wykonywania nadzoru nad nieletnimi umieszczonymi w hostelach (Dz. U. poz. 110).

Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 3 sierpnia 2012 r. w sprawie udzielania pomocy na usamodzielnienie, kontynuowanie nauki oraz zagospodarowanie (Dz. U. poz. 954).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 11 sierpnia 2017 r. w sprawie publicznych placówek oświatowo-wychowawczych, młodzieżowych ośrodków wychowawczych, młodzieżowych ośrodków socjoterapii, specjalnych ośrodków szkolno-wychowawczych, specjalnych ośrodków wychowawczych, ośrodków rewalidacyjno-wychowawczych oraz placówek zapewniających opiekę i wychowanie uczniom w okresie pobierania nauki poza miejscem stałego zamieszkania (Dz. U. poz. 1606).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 7 września 2017 r. w sprawie orzeczeń i opinii wydawanych przez zespoły orzekające działające w publicznych poradniach psychologiczno-pedagogicznych (Dz. U. poz. 1743).

Ustawa z 4 sierpnia 1958 r. o sądach dla nieletnich (*Jugendgerichtsgesetz*).

Ustawa z 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1359).

Ustawa z 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 821 ze zm.).

Ustawa z 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1320 ze zm.).

Ustawa z 30 listopada 1976 r. o postępowaniu przy wykonywaniu aresztu dla nieletnich (*Jugendarrestvollzugsordnung*).

Ustawa z 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 969).

Ustawa z 26 czerwca 1990 r. – Prawo socjalne (*Sozialgesetzbuch*).

Ustawa z 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1444 ze zm.).

- Ustawa związkowa o prawie karnym nieletnich z 20 czerwca 2003 r. (*Bundesgesetz ber das Jugendstrafrecht, Jugendstrafgesetz*).
- Ustawa z 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 1876).
- Ustawa z 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 2050).
- Ustawa z 18 grudnia 2007 r. o wykonywaniu kary pozbawienia wolności, kary dla nieletnich oraz aresztu  ledczego [*Gesetz ber den Vollzug der Freiheitsstrafe, der Jugendstrafe und der Untersuchungshaft im Land Brandenburg (Brandenburgisches Justizvollzugsgesetz)*].
- Ustawa z 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 821).
- Ustawa z 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 910 ze zm.).
- Ustawa z 27 października 2017 r. o finansowaniu zadań oświatowych (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 2029).
- Zar dzenie Ministra Sprawiedliwosci Nr 104/54/Or z 24 września 1954 r. – Instrukcja sądowa (Dz. Urz. Wymiaru Sprawiedliwosci nr 10, poz. 48).
- Zalecenia Rec (2006)2 Komitetu Ministrów do państw cz lonkowskich Rady Europy z 11 stycznia 2006 r. w sprawie Europejskich Reguł Więziennych Zalecenie Komitetu Ministrów w sprawie Europejskich Reguł Więziennych.

Wykaz dokumentów

- Działalność m lodzie owych ośrodków wychowawczych. Informacja o wynikach kontroli, Najwyższej Izby Kontroli, Warszawa 2017.
- Elementy wychowawcze i edukacyjne procesu usamodzielniania wychowanków Zak ladu Poprawczego w Jerzmanicach-Zdroju, opr. pedagog T. Popiołek.
- Indywidualny Program Usamodzielnienia Wychowanka Zak ladu Poprawczego w Jerzmanicach Zdroju.
- Kaniowska T., *Analiza zasadności umieszczania nieletnich w m lodzie owych ośrodkach wychowawczych i m lodzie owych ośrodkach socjoterapii*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa.
- Opracowania wieloletnie. Nieletni wg orzeczonych środków. Prawomocne orzeczenia w latach 2008–2018.
- Paluch M., *Profilaktyka problemów zdrowia psychicznego w m lodzie owych ośrodkach wychowawczych w 2019 roku. Wyniki badania ankietowego*. Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2020.
- Regulamin Grupy Hostelowej w Zak ladzie Poprawczym w Jerzmanicach-Zdroju z 2019 r.

Wykaz stron internetowych

<https://www.ore.edu.pl/2017/10/system-kierowania-mlodziezowe-osrodki-wychowawcze/>
(dostęp: 12.09.2020 r.).

<https://bravors.brandenburg.de/gesetze/bbgjvollzg#1>(dostęp: 15.08.2020 r.).

<https://www.gesetze-im-internet.de/javollzo/BJNR005050966.html> (dostęp: 15.08.2020 r.).

<https://www.destatis.de/DE/Themen/Staat/JustizRechtspflege/Publikationen/Downloads-Strafverfolgung-Strafvollzug/strafvollzug-2100410197004.html> (dostęp: 25.08.2020 r.).

<http://www.admin.ch/opc/de/federal-gazette/2003/4445.pdf> (dostęp: 25.08.2020 r.).

<https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczn/opracowania-wieloletnie/> (dostęp: 10.08.2020).

<https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/> (dostęp: 15.08.2020 r.).

Bibliografia

- Albrecht H.J., *Ewolucja prawa karnego w Niemczech*, [w:] *Problemy reformy postępowania w sprawach nieletnich*, red. T. Bojarski, K. Nazar-Gutowska, A. Nowosad, A. Michalska-Warias, J. Piórkowska-Flieger, A. Sośnicka, M. Szwarczyk, D. Firkowski, Lublin 2008.
- Andrzejewski M., Jach K. (red.), *Prawna ochrona rodziny – skrypt dla studentów pedagogiki i innych nauk penalnych*, Warszawa 2018.
- Batawia S., Kołakowska H., Strzembosz A., Szelhus S., *Wyniki badań dalszych losów nieletnich i młodocianych recydywistów*, „Państwo i Prawo” 1965, nr 4.
- Batawia S., Strzembosz A., *Nieletni sprawcy kradzieży w praktyce sądowej. (Przyczynek do problematyki recydywy u nieletnich)*, „Państwo i Prawo” 1964, nr 6.
- Bojarski T., *Postępowanie z nieletnimi w świetle ustawy z 26 października 1982 r. Zagadnienia materialno prawne*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1987, nr 34.
- Bojarski T., Kruk E., Skrętowicz E., *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2016.
- Bryant P.E., Colman A.M., *Psychologia rozwojowa*, Poznań 1997.
- Brzezińska A.I., Appelt K., Ziółkowska B., *Psychologia rozwoju człowieka*, Sopot 2016.
- Cieślak M., *O represji do opieki (rzut oka na ewolucję zasad odpowiedzialności nieletnich)*, „Palestra” 1997, nr 1.
- Czajka W., *Efektywność resocjalizacyjna umieszczenia nieletniego poza zakładem poprawczym*, Warszawa 1979.
- Czerwiński S., *Walka z przestępczością nieletnich*, „Głos Sądownictwa” 1937, nr 3.
- Düinkel F., Heinz W., *Germany*, [w:] *International Handbook of Juvenile Justice*, red. S.H. Deckner, N. Marteache, Szwajcaria 2017.
- Górecki P., Konarska-Wrzosek V., *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2015.
- Göppinger H., *Kryminologie*, Monachium 1997.
- Grześkowiak A., *Prawo nieletnich*, Warszawa 2020.
- Grześkowiak K., Krukowski A., Patulski W., E. Warzocha, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 1984.

- Grześkowiak K., Krukowski A., Patulski W., Warzocha E., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 1991.
- Guz S., *Rozwój i kształtowanie osobowości w okresie wczesnoszkolnym*, Warszawa 1987.
- Haak H., *Władza rodzicielska. Komentarz*, Toruń 1995.
- Harwas-Napierała B., Trempała J., *Psychologia rozwoju dziecka*, Warszawa 2000.
- Kiliszek E., *Rodzina wobec zagrożeń. Rodzina wobec szans. Socjopsychopedagogika rodziny. Studium rodziny pełnej*, Warszawa 2019.
- Klaus W., *Dziecko przed sądem. Wymiar sprawiedliwości wobec przestępczości młodszych nieletnich*, Warszawa 2009.
- Kobes P., *Funkcje kuratora w polityce kryminalnej*, Warszawa 2019.
- Kobes P., *Nadzór kuratora w procesie resocjalizacji nieletnich*, [w:] *Teoretyczne i praktyczne aspekty pracy resocjalizacyjnej*, red. B. Skwarek, J. Herberger, J. Cichla, Głogów 2012.
- Kobes P., *Orzekanie i wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec nieletnich w Polsce*, Warszawa 2015.
- Kobes P., *Prawny system przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, Warszawa 2011.
- Kołąkowska H., *Nieletni recydywiści*, „Archiwum Kryminologii” 1960, nr 1.
- Kołąkowska-Przełomiec H., *Przypadek zabójstwa dokonanego przez nieletnich*, „Studia Kryminalistyczne, Kryminologiczne i Penitencjarne” 1987, nr 18.
- Konarska-Wrzosek V., *Ochrona nieletnich przed demoralizacją i przestępczością w ujęciu ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1999, nr 5.
- Korcyl-Wolska M., *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Kraków 2004.
- Kostuj E., *Nieletni sprawcy kradzieży z włamaniem z terenu Warszawy. (Na podstawie danych zawartych w aktach spraw karnych)*, „Studia Kryminalistyczne, Kryminologiczne i Penitencjarne” 1983, nr 14.
- Kranc M., *Metodyka procesu resocjalizacji w młodzieżowych ośrodkach wychowawczych*, Kraków 2018.
- Krasiejko I., *Praca socjalna w praktyce asystenta rodziny. Przykład podejścia skoncentrowanego na rozwiązywaniu*, Katowice 2013.
- Krasiejko I., *Rodzina z dziećmi. Rodzina dysfunkcyjna*, Warszawa 2019.
- Kusztal J., *System resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie w Polsce i w Niemczech*, Kraków 2008.
- Makarewicz J., *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1932.
- Niezgoda Z., *Społeczno-prawne aspekty zapobiegania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, „Nowe Prawo” 1987, nr 3.
- Porębska M., *Osobowość i jej kształtowanie w dzieciństwie i młodości*, Warszawa 1982.

- Pospiszyl K., Żabczyńska E., *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*, Warszawa 1985.
- Ratajczak A., *Materialnoprawne problemy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1983, nr 2.
- Ronge V., *Niepełnoletni w prawie karnym i wykonaniu kary – z niemieckiego punktu widzenia*, [w:] *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy zmian*, red. P. Kobes, Legnica 2014.
- Schmahl L., *Nieletni w Niemczech. Problem odpowiedzialności karnej*, [w:] *Aksjologia postępowania w sprawach nieletnich – obecny stan prawny i perspektywy zmian*, red. P. Kobes, Legnica 2014.
- Schöch H., *Weisungen – Inhalt und Grenzen*, [w:] *Jugendstrafrecht*, red. B.-D. Meier, D. Rössner, H. Schoch, Monachium 2007.
- Sienkiewicz K., *System sądowych środków wobec nieletnich w prawie polskim*, Wrocław 1989.
- Skorny Z., *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, Warszawa 1976.
- Stańdo-Kawecka B., *Prawo karne nieletnich od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007.
- Strzebińczyk J.F., *Prawo rodzinne*, Warszawa 2016.
- Strzembosz A., *Model postępowania wobec nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1980, nr 3.
- Szczepanik R., Jaros A., Staniaszek M., *Sąd nad demoralizacją nieletnich. Konteksty wychowawcze*, Łódź 2018.
- Szelhus S., Baucz-Straszewicz Z., *Młodociani recydywiści. (Wyniki badań 100 młodocianych recydywistów)*, „Archiwum Kryminologii” 1960, nr 1.
- Świada W., *Prawo karne*, Warszawa 1978.
- Weitekamp E.G.M., Meier U., *Werben unsere Kinder immerkrimineller? Kinderkriminalität im Zerrbild der Kriminalistik*, [w:] *Kinderkriminalität*, red. S. Müller, Opladen 1998.
- Woźniakowska-Fajst D., *Nieletnie. Niebezpieczne, niegrzeczne, niegroźne?*, Warszawa 2010.
- Zieliński A., *Prawo rodzinne i opiekuńcze w zarysie*, Warszawa 2000.
- Żabczyńska E., *Przestępczość dzieci. Etiologia i rozwój*, Warszawa 1983.
- Żabczyńska E., *Wczesna przestępczość i jej znaczenie dla późniejszej recydywy*, „Państwo i Prawo” 1972, nr 2.
- Żabczyńska E., *Z problematyki wczesnej przestępczości (wyniki badań 100 nieletnich w wieku 10–11 lat)*, „Państwo i Prawo” 1968, nr 2.